

Γεωγραφίες

Αρ. 35 (2020)

Γεωγραφίες, Τεύχος 35, 2020

ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ. ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ

-

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ. ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ

Μαρία Μαντουβάλου¹, Ντίνα Βαΐου²

Η απόφαση για ένα αφιέρωμα των *Γεωγραφιών* στη Μαρία Μαυρίδου (1941-2019), επίκουρη καθηγήτρια στον Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, ήταν, κατ' αρχάς θα λέγαμε, αυθόρμητη απόκριση στην ανάγκη καταγραφής γόνιμων εμπειριών από μια κοινή πορεία δεκαετιών, επικεντρωμένη θεωρητικά και επαγγελματικά στα ζητήματα της πόλης. Για τις υπογράφουσες, που αναλάβαμε την επιμέλεια του αφιερώματος, όπως και για πολλούς άλλους και άλλες, η επεξεργασία των κειμένων συνοδεύτηκε από την αίσθηση αμηχανίας και μπλοκαρίσματος που προκαλείται όταν βιώματα και συναισθήματα καλούνται να καταγραφούν και, εκ των πραγμάτων, να μετατραπούν σε ψηφίδες ιστορίας.

Η γενικότερη πολιτική συγκυρία όμως, όπου, μέσα σε ένα τοπίο πολύτροπων σαρωτικών μεταλλαγών, προβάλλεται ως βασικός στόχος να εγκατασταθεί «κανονικότητα» και «ομαλοποίηση» (κατά τη διάλεκτο κυβέρνησης και δημοσιογράφων) σε όλους πρακτικά τους τομείς πολιτικής και κοινωνικής δραστηριότητας, αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο για υπέρβαση της αμηχανίας αυτής. Ιδίως αφού η παιδεία, και ειδικότερα το πανεπιστήμιο, παρουσιαζόταν από την κυβέρνηση, μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης πανδημίας, ως προνομιακό πεδίο για «κανονικοποίηση» και «ομαλοποίηση» – στον βαθμό άλλωστε που πολιτικές για την παιδεία μπορούν να ασκηθούν με κάποια αυτοτέλεια από εκείνες που αφορούν άλλα, κρίσιμα και αχαρτογράφητα, ζητήματα της συγκυρίας.

Από την οπτική αυτή, ο αναστοχασμός πάνω στην κοινή πορεία με τη Μαρία Μαυρίδου στο Πολυτεχνείο και μάλιστα κατά τις δεκαετίες που σημαδεύτηκαν από τις μεγάλες ανακατατάξεις στον θεσμό και τη λειτουργία του πανεπιστημίου, παραπέμπει σε ψηφίδες ιστορίας εκ των έσω, που έχουν την δική τους σημασία για την κατανόηση των σημερινών διακυβευμάτων.

Τα κείμενα του αφιερώματος εστιάζουν στη διδασκαλία, την έρευνα και σε μια εκπαιδευτική φιλοσοφία που η Μαρία Μαυρίδου ανέπτυξε, μέσα από διαδοχικές εμπειρίες και επεξεργασίες –ατομικές και συλλογικές–, οι οποίες αφορούν τόσο τις μεθόδους και τα αντικείμενα όσο και τους στόχους, τις σχέσεις, το ήθος και τη δεοντολογία ακαδημαϊκού χώρου και επαγγέλματος. Οι συγγραφείς τους έχουν συνεργαστεί με τη Μαρία Μαυρίδου στα πεδία αυτά από διάφορες θέσεις (συνάδελφοι στον Τομέα και τη Σχολή, προπτυχιακοί, μεταπτυχιακοί και διδακτορικοί φοιτητές και φοιτήτριες). Στην «Εισαγωγή» αυτή γίνονται ενδεικτικά παραπομπές στα κείμενα του αφιερώματος, που εμβαθύνουν, αν και όχι αποκλειστικά, σε εμπειρίες από τη συνεργασία των συγγραφέων τους με τη Μαρία Μαυρίδου.

Είναι φανερό ότι το αφιέρωμα αυτό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί πλήρης αποτίμηση ενός πλούσιου ακαδημαϊκού έργου στη διάρκεια μιας μακρόχρονης παρουσίας στο ΕΜΠ. Ούτε, πολύ περισσότερο, αποτίμηση της περιόδου των σαρωτικών αλλαγών που βιώθηκαν μέσα από την, εκ των πραγμάτων, άμεση και προσωποποιημένη συμμετοχή σε αυτές. Έχει όμως πρόθεση να συνεισφέρει, ως ένα είδος μελέτης περίπτωσης, στην ιστορία της εποχής αυτής, η οποία επιχειρείται να «κανονικοποιηθεί» και να «κλείσει».

1. Ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ, mantouvaloum@gmail.com

2. Ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ, divaiou@central.ntua.gr

Από τις «εμπειρίες» στην «ιστορία», σε μια περίοδο σαρωτικών μεταλλαγών

«Πρέπει να σκέπτεται το ιδιάζον με τους όρους του καθολικού και να προσεγγίζει στο ξεπέταγμα της ίδιας σκέψης το αφηρημένο και το συγκεκριμένο. Θα πρέπει να μελετά το παρόν υπό το φως του παρελθόντος, εν όψει του μέλλοντος.»³

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα της Μαρίας Μαυρίδου εκτυλίσσεται από το 1975 ως το 2008, οπότε αφυπηρέτησε, διατηρώντας όμως τη διδακτική της συμμετοχή σε μεταπτυχιακά μαθήματα ως το 2013⁴. Πρόκειται για μια περίοδο 40 περίπου χρόνων, «ανατρεπτική», στον βαθμό που συμπίπτει με τις μεγάλες ανακατατάξεις στα ελληνικά πανεπιστήμια αλλά και με τεχνολογικές επαναστάσεις και δομικές μεταλλαγές που εκτυλίσσονται στο «μακρύ» πέρασμα από τον 20ό στον 21ο αιώνα, σε παγκόσμιο και τοπικό επίπεδο. Αναπόφευκτα, επομένως, τα γεγονότα αυτά αποτελούν δομικό στοιχείο στις προσωπικές και επαγγελματικές ζωές. Αυτονόητα επίσης το ευρύτερο πολιτικό, κοινωνικό, πνευματικό και εργασιακό περιβάλλον που διαμορφώνεται, είναι μεν κοινό για τους ανθρώπους της γενιάς αυτής, αλλά αφομοιώνεται ατομικά και διαμορφώνει διαφορετικά προσλήψεις, αντιδράσεις και συμμετοχή σε όσα συμβαίνουν.

Σε καιρούς επανεπίσκεψης, όταν *καλούνται οι εμπειρίες να γίνουν ιστορία*, οι αντιδράσεις σε όσα συνέβαιναν αποκτούν, εκ των πραγμάτων, διαφορετική σημασία. Συνειδητοποιείται ότι η καθημερινότητα, με τους πολλαπλούς ρόλους που επιβάλλει, τόσο στον χώρο δουλειάς όσο και στον ιδιωτικό χώρο, μεταλλάσσεται, παράλληλα με όσα συνέβαιναν ευρύτερα, θέτοντας διλήμματα και διακυβεύματα που έπρεπε να απαντηθούν ατομικά και συλλογικά. Και ότι ψηφίδες αυτών των απαντήσεων έχουν τη σημασία τους και διεκδικούν σημαντικό ρόλο στην ανάγνωση της ιστορίας και της εποχής. Θα προσθέταμε μάλιστα ότι διεκδικούν και σημαντικό ρόλο στην ανάγνωση του εκπαιδευτικού κλίματος στη Σχολή Αρχιτεκτόνων και στο ΕΜΠ, που έχουν συχνά βρεθεί στο επίκεντρο πολύ αντιφατικών κρίσεων, εκτιμήσεων και πολιτικών «κανονικοποίησης».

Από την οπτική του αφιερώματος αυτού, στόχος είναι να αναδειχθεί η πορεία, οι πρακτικές και η ιδιαί-

ΕΜΠ 2018 (αρχείο Επ. Μίχα)

τερη στάση της Μαρίας Μαυρίδου μέσα στα ευρύτατα αυτά εξωτερικά ερεθίσματα, τόσο ως ατόμου όσο και ως συντελεστή σε ένα πιο συνολικό και συλλογικό γίγνεσθαι. Γι' αυτό, θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε δύο αζεδιάλυτα συνδεδεμένες όψεις στην πορεία αυτή: τις μεγάλες μεταλλαγές στις αντιλήψεις για την πόλη και τον σχεδιασμό, που αποτελούσαν αντικείμενα του θεωρητικού της ενδιαφέροντος και της διδασκαλίας της· και τις μεταλλαγές που εκτυλίσσονται παράλληλα, στον πανεπιστημιακό θεσμό, στους όρους και τους τρόπους συμμετοχής σε αυτές και στις καθημερινότητες που διαμορφώνονται σε αυτόν, ως χώρο δουλειάς.

Η πόλη και ο σχεδιασμός μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας

Οι παγκόσμιες ανακατατάξεις του τέλους της δεκαετίας του 1980 και η επικράτηση μιας νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης που ανέτρεψε, μεταξύ άλλων, θεωρητικές βεβαιότητες και ερμηνευτικές αφηγήσεις, δεν άφησαν αλώβητο το πεδίο της *μελέτης της πόλης*, στο οποίο επικεντρώθηκε θεωρητικά η Μαρία Μαυρίδου,

Μάθημα Erasmus, Βαρκελώνη 2006 (αρχείο Ντ. Βαΐου)

μαζί με τις επιμελήτριες αυτού του αφιερώματος. Επιδιώξαμε την καθιέρωση του όρου ως καταλληλότερο να αποδώσει τα νέα διακυβεύματα για την πόλη και τον σχεδιασμό, όπου η αμφισβήτηση των βεβαιοτήτων και το πρόσκαιρο και δυνητικό των θεωρητικών διατυπώσεων δεν αποτελεί μεθοδολογική εμμονή, αλλά αναγκαία κατεύθυνση διδασκαλίας και έρευνας (βλ. Φ. Βαταβάλη & Λ. Τριάντης). Άλλωστε και τα ίδια τα διακυβεύματα μεταλλάσσονταν με γρήγορους ρυθμούς, μέσα από τη συνεχή και δυναμική διαπλοκή του τοπικού με τις παγκόσμιες εξελίξεις, σε διάφορες κλίμακες και με ποικίλους τρόπους. Ο επαναπροσδιορισμός λοιπόν αντικειμένων και περιεχομένων διδασκαλίας ήταν/είναι αναγκαίος προκειμένου να γίνουν μεθοδικά κατανοητές οι μεταλλαγές και μάλιστα «εν τω γίνεσθαι». Και παράλληλα για να κατανοηθούν οι διαστάσεις του χώρου και της κατοίκησής του από ομάδες και άτομα πραγματικά, ζωντανά, με τις δικές τους κοινωνικές, ταξικές, έμφυλες και σεξουαλικές διαστάσεις.

Εδώ είναι κρίσιμη, ήδη από τη διατριβή της, η επιμονή της Μαρίας Μαυρίδου στην ιδέα ότι η «πραγματική πόλη» μάς διαφεύγει όσο εξετάζεται ως παρέκκλιση η οποία «οφείλει να ευθυγραμμιστεί» σταδιακά προς ένα σχηματοποιημένο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, όπως οι ως τότε κυρίαρχες αντιλήψεις δίδασκαν. Η ίδια

προωθεί στην έρευνα και τη διδασκαλία της τη διερεύνηση των μηχανισμών που παράγουν την πόλη στην Ελλάδα και τις πολλαπλές της πραγματικότητες σε μεταβαλλόμενες συγκυρίες. Η *μελέτη της πόλης* με τέτοιους όρους προϋποθέτει κατανόηση του ευρύτερου πολιτικού/κοινωνικού πεδίου και συνοδεύεται από συνεχή εμπάθунση σε ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας, στην ακρίβεια των διατυπώσεων, καθώς και στην αποφυγή αστήρικτων γενικεύσεων (βλ. Θ. Ησαΐας).

Οι ραγδαίες ευρύτερες διαφοροποιήσεις δημιουργούν εναύσματα και προϋποθέσεις για αναθεωρήσεις του Προγράμματος Προπτυχιακών Σπουδών (ΠΠΣ) της Σχολής. Προκειμένου να παρακολουθήσουν οι φοιτητές/τριες τις μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη και τον σχεδιασμό, επιβάλλεται διαρκής κριτική εγρήγορση απέναντι στην επιταχυνόμενη παραγωγή ιδεών και θεωριών και επομένως σε ανάλογες συνεχείς αναπροσαρμογές σε ύλη και τρόπους διδασκαλίας. Κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου αυτονόητο σε ένα τεχνικό πανεπιστήμιο, όπου κυριαρχούν οι βεβαιότητες του λογικού θετικισμού και τα προτάγματα του μοντερνισμού, ακόμη και όταν η ρητορική μοιάζει να τα αμφισβητεί. Έτσι, εισάγονται και αναπτύσσονται μαθήματα όπως το «Σχεδιασμός αστικού χώρου»⁵, όπου οι υλικές όψεις της πόλης και του αστικού σχεδιασμού συναρτώνται με το κοινωνικό γίνεσθαι, αλλά και το «Σχεδιασμός, πολιτικές και οι πόλεις. Η Ελλάδα και το παγκόσμιο»⁶, από το 1998, στο πλαίσιο του τότε νέου μαθήματος του ΠΠΣ «Ιστορία και θεωρία 8ου εξαμήνου» (κατεύθυνση: «Θεωρίες για τη σύγχρονη πόλη»)⁷.

Για τη διδασκαλία των αντικειμένων του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας τομή αποτέλεσε η ίδρυση, το 1998, του ομώνυμου μεταπτυχιακού προγράμματος, οι απαιτήσεις του οποίου ώθησαν στην εισαγωγή μαθημάτων που εστίαζαν στη συστηματοποίηση προσεγγίσεων και μεθόδων και στην πιο συγκροτημένη έκφραση θεωρητικών και μεθοδολογικών επιλογών σε σχέση με τον χώρο και την πόλη. Εδώ, η Μαρία Μαυρίδου υποστήριξε συστηματικά θεωρητικές προσεγγίσεις ανοιχτές στις μεταλλαγές της αστικής συνθήκης και στα καινούρια ρεύματα σκέψης και τις νέες μεθοδολογικές επιλογές. Με αυτή την οπτική αναδεικνυε στα μαθήματά της τη σημασία που έχει για τη *μελέτη της πόλης* η «μελέτη περίπτωσης» και η έμφαση στη συστηματική έρευνα πεδίου.

ΕΜΠ, αίθριο κτιρίου Αβέρωφ, 2018 (αρχείο Ειρ. Μίχα)

Η προετοιμασία για τα μεταπτυχιακά μαθήματα συνέβαλε στην εμπέδωση μεταξύ των τριών μας, ως διακριτής διδακτικής ομάδας, μιας στενής συνεργασίας, που διατηρήθηκε για τουλάχιστον 15 χρόνια, δηλαδή μέχρι τη σταδιακή αφυπηρέτησή μας, και απλώθηκε σε μεγάλο φάσμα των διδακτικών και ερευνητικών δραστηριοτήτων μας. Στα μαθήματα που οργανώσαμε⁸ η διδασκαλία επενδύει στη συνειδητή και συστηματική προσπάθεια να διεγερθεί το ενδιαφέρον των φοιτητριών/τών για τις σύνθετες διαδικασίες που συγκροτούν τον χώρο και την πόλη και να οδηγηθούν να αναζητήσουν τα δικά τους ερωτήματα, γραμμές σκέψης αλλά και κατάλληλα μεθοδολογικά εργαλεία έρευνας και σχεδιασμού.

Οι πιο πάνω στόχοι και προβληματισμοί έφτασαν σε μεγαλύτερο βάθος με την επίβλεψη σημαντικού αριθμού διδακτορικών διατριβών και την οργάνωση του «Σεμιναρίου υποψηφίων διδακτόρων»⁹. Σ' αυτό το εκπαιδευτικό/ακαδημαϊκό εγχείρημα, μέσα από την ευκαιρία συζήτησης διδακτορικών ερευνών σε διάφορα στάδια της επεξεργασίας τους, η Μαρία Μαυρίδου έδωσε το ιδιαίτερο στίγμα της, με τη γνωστή μεθοδολογική αυστηρότητά της και την παράλληλη ενθάρρυνσή της για επινόηση νέων οπτικών και μεθόδων,

στηριγμένων πάντα σε συστηματική, στοχευμένη και κριτική μελέτη της επιστημονικής συζήτησης.

Το πανεπιστήμιο: Ανατροπές και «κανονικότητες»

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα της Μαρίας Μαυρίδου εκτυλίσσεται κατά την περίοδο των μεγάλων ανακατατάξεων στα ελληνικά πανεπιστήμια, οι οποίες προέκυψαν από, και συνέβαλαν στην, ανάπτυξη ενός δυναμικού πανεπιστημιακού κινήματος. Οι μεγάλες ανακατατάξεις, όπως είναι γνωστό, σηματοδοτούνται από τον ν. 1268/1982, έναν νόμο που δυσφημίστηκε και δέχτηκε έντονα πυρά την τελευταία δεκαετία, αλλά σημάδεψε αμετάκλητα την ακαδημαϊκή ζωή και λειτουργία μιας ολόκληρης γενιάς πανεπιστημιακών δασκάλων που έχει πλέον αφυπηρετήσει.¹⁰ Προφανώς, οι θεσμικές αυτές ανακατατάξεις συνυφαίνονται με την πολλαπλά ανατρεπτική, μεταβατική ιστορική περίοδο, όπως ήδη αναφέραμε.

Η κατάργηση της Έδρας και η μετάβαση σε μια οργάνωση των πανεπιστημίων με βάση πιο συλλογικά όργανα (Τομέας, Τμήμα, Σύγκλητος), εκλεγόμενα με δημοκρατικές διαδικασίες, στις οποίες προβλέπεται

συμμετοχή και των φοιτητών/τριών, απηχεί τα αιτήματα, τις προσδοκίες, αλλά και τους κοινωνικοπολιτικούς προβληματισμούς και επεξεργασίες της εποχής, που μπορεί συμβολικά να χαρακτηριστεί από το κομβικό έτος 1968. Ταυτόχρονα όμως συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού πανεπιστημίου, κύριο στοιχείο του οποίου, σε επίπεδο οργάνωσης, είναι η διεύρυνση του φορέα των διδασκόντων (ΔΕΠ) και η ελευθερία στη διδασκαλία, η οποία μέχρι τότε έφερε τη σφραγίδα του (μοναδικού) «καθηγητή της Έδρας».

Οι εξελίξεις αυτές και η έντονη δραστηριοποίηση, μετά τα χρόνια της δικτατορίας, ενός δυναμικού νέων επιστημόνων, στην πλειοψηφία τους με σημαντικές σπουδές και εμπειρίες σε αναγνωρισμένης αξίας πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα του εξωτερικού, κινητοποίησε τις διαδικασίες αναμόρφωσης των προγραμμάτων σπουδών και ανοίγματος σε πειραματισμούς στη διδασκαλία, την έρευνα,¹¹ αλλά και την οργάνωση της καθημερινότητας στον χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Παράλληλα, άνοιξε τα ελληνικά πανεπιστήμια σε διεθνείς συνεργασίες και ανταλλαγές, μέσα και από ευρωπαϊκά προγράμματα όπως το Erasmus (και οι πρόδρομοί του από το 1982).

Αυτές οι επαναστατικές για το ελληνικό πανεπιστήμιο αλλαγές υλοποιήθηκαν με διαφορετικούς τρόπους και ρυθμούς σε κάθε πανεπιστήμιο και τμήμα, και βέβαια στο τότε Τμήμα (μετέπειτα Σχολή) Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ και στον Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας (τότε Τομέας «Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές»). Εδώ, η εφαρμογή του νόμου πλαισίου τα χρόνια που ακολούθησαν την ψήφισή του εκφράστηκε με ιδιαίτερη ένταση, αφενός στην αναμόρφωση του προγράμματος σπουδών και αφετέρου στην ένταξη των παλαιών βοηθών και επιμελητών στον νέο διδακτικό φορέα και στη μετέπειτα εξέλιξή τους – μετά από διαδοχικές κρίσεις και με τη σθεναρή αντίσταση των περισσότερων «παλαιών» καθηγητών.

Η δουλειά, ο χρόνος και η ενέργεια που απαιτούσαν οι πιο πάνω διαδικασίες ήρθαν να συντεθούν γόνιμα με το άνοιγμα σε νέες ιδέες και την παρακολούθηση των ανατροπών που συνυφαίνονταν με τους καιρούς. Στη βάση αυτή, συγκροτήθηκαν συνεργασίες και καθημερινότητες οι οποίες καθόρισαν την ίδια τη λειτουργία της Σχολής για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ακόμη περισσότερο, συγκροτήθηκε μια πανεπιστημιακή κοινότητα της οποίας τα μέλη, ακόμη και μέσα από συγκρούσεις και εντάσεις, επινόησαν συλλογικούς

χώρους και τρόπους συνύπαρξης. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και ο ιδιαίτερος τρόπος διδασκαλίας σε μια Αρχιτεκτονική Σχολή, το λεγόμενο «σχεδιαστήριο», που προωθεί την ομαδική δουλειά σε μικρές ομάδες και τη διδασκαλία μέσω μικρών ή μεγαλύτερων (δι)ερευνητικών θεμάτων - projects και μεθόδων αξιολόγησης μέσω εκπόνησης εργασιών¹².

Η Μαρία Μαυρίδου συμμετείχε σε αυτό το γίγνεσθαι όχι μόνο με τη διακριτή επιστημονική οντότητά της και τη διδασκαλία της, αλλά και με το ιδιαίτερο στίγμα της προσωπικότητάς της, επιχειρηματολογώντας, πάντα από συγκεκριμένες θέσεις και αξίες, με τρόπους που συνέβαλαν σημαντικά στην ανάδειξη συγκλίσεων και την αποσόβηση διαλυτικών συγκρούσεων. Αποτέλεσε έναν από τους πυλώνες της άτυπης, αυθόρμητης, αλλά ουσιαστικής συλλογικότητας που στήριξε τη ριζική μεταβολή στη λειτουργία, τις ιεραρχίες και τις σχέσεις διδασκόντων/διδασκομένων στη Σχολή και άνοιξε πεδία κριτικής σκέψης στις προσεγγίσεις του χώρου και του σχεδιασμού (βλ. Μ. Καραλή & Α. Παπαϊωάννου, Κ. Μωραϊτης).

Διακυβεύματα της διδασκαλίας

Όπως αναφέραμε, οι θεωρητικές προκλήσεις της συγκυρίας, αλλά και οι ανακατατάξεις στις πολιτικές και οι αναπροσαρμογές στον κυρίαρχο λόγο για την πόλη και τον σχεδιασμό, κατευθύνουν ανάλογα τους στόχους και τα περιεχόμενα της διδασκαλίας, τα οποία ως ένα βαθμό εκφράζονται στα Προγράμματα Σπουδών της Σχολής και στις σημαντικές αναθεωρήσεις τους από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Τα δεδομένα αλλάζουν συνεχώς και μαζί η σχέση θεωρίας, χωρικών πολιτικών και «πραγματικής πόλης». Για την Ελλάδα, σε αυτό το πλαίσιο, οι ευρύτερες ανατροπές της συγκυρίας συγκεκριμενοποιούνται και με τις σταδιακές μεταλλαγές – που συνιστούσαν οιωρεί ανατροπές, όπως σταδιακά και με ετεροχρονισμούς γινόταν κατανοητό –, όπως και με τη σταδιακή επίσης εισαγωγή της ευρωπαϊκής (κοινοτικής) νομοθεσίας.

Σε ένα τεχνικό πανεπιστήμιο όπως το ΕΜΠ, τα μαθήματα πολεοδομίας, χωροταξίας, αστικού σχεδιασμού κ.ο.κ. οφείλουν να εξοικειώνουν τους φοιτητές και τις φοιτήτριες με την κατανόηση των τεχνικών και νομικών χαρακτηριστικών και προδιαγραφών του οικισμένου χώρου – πεδίο εξαιρετικά ασταθές στην τωρινή συ-

γκυρία. Παράλληλα όμως οφείλουν να τους/τις εισάγουν και στις αρθρώσεις του χώρου με το μεταβαλλόμενο κοινωνικό γίνεσθαι, πράγμα που απαιτεί συνεχή κριτική εγρήγορση απέναντι στην (σε διαρκή επιτάχυνση) παραγωγή ιδεών και θεωριών και επομένως ανάλογες συνεχείς αναπροσαρμογές σε ύλη και τρόπους διδασκαλίας. Η προσέγγιση αυτή είναι πολυσήμαντη και δυσπρόσιτη: προϋποθέτει όχι μόνο γνώσεις, αλλά και μια ιδιαίτερη ωριμότητα σκέψης, συνυφασμένη με τις υποκειμενικές εμπειρίες και την προσωπικότητα των φοιτητών και φοιτητριών, που καλούνται να διαμορφώσουν κριτήρια για τις επιλογές τους με βάση τις εκτιμώμενες επιπτώσεις σε τόπους, ομάδες, άτομα, περιβάλλον (βλ. Ε. Χατζηκωνσταντίνου). Η εκπαίδευση σε τέτοιες οπτικές ανάγεται σε ουσιαστική παράμετρο μιας έγκυρης διδασκαλίας, που οφείλει να προσφέρει τα γνωστικά εργαλεία και κυρίως να βοηθά στην ανάπτυξη μιας ωριμότητας η οποία θα στηρίζει τη διατύπωση κατάλληλων ερωτημάτων (βλ. Ειρ. Μίχα, Κ. Αβδελίδη).

Ιδιαίτερα ενήμερη σε πολλαπλές πτυχές της επιστημονικής συζήτησης μέσα από τη συστηματική παρακολούθηση της βιβλιογραφίας και τη χαρακτηριστική έφεσή της για το καινούριο, η Μαρία Μαυρίδου θέτει κρίσιμα ερωτήματα, αρχικά στη θεωρία. Βάζει σε αμφισβήτηση και θέλει να ανιχνεύσει την επίδραση κυρίαρχων απόψεων ή θεωρητικών και ιδεολογικών δογμάτων και ρευμάτων και επιδιώκει να συναντιέται, *κριτικά πάντα*, με τις (αναπτυσσόμενες) προσεγγίσεις για την οικολογία και τον φεμινισμό, σε διάλογο με τα ζητήματα που βάζουν για την οικονομία και την κοινωνική συνοχή νέοι τύποι ανάπτυξης του χώρου. Η *μελέτη της πόλης* ωθεί έτσι στην, πέρα από στερεότυπα και προκαταλήψεις, παρακολούθηση των καιρών και στην ανίχνευση/διαύγηση διακυβευμάτων που συνυφαίνονται τόσο με τη θεωρία όσο και με τη συγκυρία. Σε αυτό το πρόταγμα, θα λέγαμε, συνοψίζεται και η στάση της Μαρίας Μαυρίδου απέναντι στην επιστήμη, αλλά και το στίγμα της διδασκαλίας της, με την ουσιαστική επισήμανση ότι οι προσεγγίσεις στη διδασκαλία της μένουν πάντα ανοιχτές απέναντι στο υπόβαθρο γνώσεων, απόψεων και προσωπικότητας των μαθητών/τριών της (βλ. Δ. Ιωάννου, Σ. Χατζηβασιλείου).

Πανεπιστημιακή δασκάλα

Για τη Μαρία Μαυρίδου, και για μια σειρά γυναίκες που διαμόρφωσαν/διαμορφώσαμε ένα πολύτιμο «εμείς» στον χώρο δουλειάς μας, η καθημερινότητα ενός απαιτητικού επαγγέλματος χρειάστηκε συχνά να έρθει σε διαπραγμάτευση με πολλές άλλες καθημερινότητες και με τις χωροχρονικές τους ακαμψίες: η φροντίδα της οικογένειας, η ανατροφή παιδιών, αλλά και οι ιδιαίτερες απαιτήσεις της έρευνας και της δημοσιοποίησής της (π.χ. σε άρθρα, βιβλία, ανακοινώσεις σε συνέδρια) συχνά συγκρούονται με τις απαιτήσεις της διδασκαλίας και τις ανάγκες των φοιτητριών/τών. Ο καθημερινός αγώνας ανάμεσα στις καθημερινότητες αυτές δεν είναι άσχετος με τις αναζητήσεις της έρευνας, με τους διαρκείς και συλλογικούς επαναπροσδιορισμούς των στόχων και περιεχομένων της διδασκαλίας, με τη (συλλογική) επεξεργασία μιας εκπαιδευτικής και ερευνητικής φιλοσοφίας (βλ. Α. και Γ. Σαρηγιάννης).

Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, ακόμη και οι λέξεις προδίδουν: «Πανεπιστημιακή δασκάλα» είναι συνδυασμός ουσιαστικού με επιθετικό προσδιορισμό που ηχεί παράδοξος. Ο δε όρος «δασκάλα» δεν έχει τις ίδιες συνδηλώσεις κύρους και αναγνώρισης με τον (πανεπιστημιακό) «δάσκαλο», απαιτεί καθεμιά να επινοεί και να υποστηρίζει το περιεχόμενό του με τις πρακτικές της, σε καθημερινή βάση και στη διάρκεια μιας (πανεπιστημιακής) ζωής. Το έργο μάλιστα δυσκολεύει όταν αυτό το περιεχόμενο συνδέεται με μια καταστατική επιμονή στη συλλογική προσπάθεια, ακόμη και σε περιόδους όπου όλα αξιολογούνται στη βάση «ατομικών επιτευγμάτων» (πόσες ατομικές δημοσιεύσεις σε περιοδικά με κριτές, πόσα ερευνητικά προγράμματα και με τι χρηματοδότηση, πόσες ετεροαναφορές κ.ο.κ.)¹³. Και δυσκολεύει ακόμη περισσότερο σε ένα ανδροκρατικό και ανδροκρατούμενο περιβάλλον εργασίας όπως το ΕΜΠ, όπου είναι αδιανόητες οι διαφορετικές ανάγκες και χρονικότητες της καθημερινής ζωής και οι έμφυλες επιτελέσεις της σε καθημερινή και διαχρονική βάση.

Μέσα από τις συμβολές στο αφιέρωμα αυτό, ελπίζουμε ότι θα αναδειχθούν ενδιαφέρουσες πλευρές/ψηφίδες των επιστημονικών και εκπαιδευτικών πρακτικών της Μαρίας Μαυρίδου. Συγχρόνως όμως ελπίζω

ζουμε ότι θα εικονογραφηθούν ψηφίδες των πολύ- πλευρων όψεων και πρακτικών που συγκρότησαν τη διδασκαλία και τη ζωή στο σημερινό πανεπιστήμιο· αυτό που καλείται να «κανονικοποιηθεί» και να «ομαλοποιηθεί», στην πορεία προς μια νέα εποχή, άγνωστων ακόμη χαρακτηριστικών και επιπτώσεων για τη λειτουργία, τον κόσμο του και τελικά, την κοινωνία.

Σημειώσεις

3. Από το κείμενο του Κέινς «Εγκώμιο για τον Alfred Marshall», που βρέθηκε στη βιβλιοθήκη της Μαρίας Μαυρίδου. Αναφέρεται στον «συνδυασμό ταλέντων» που πρέπει να διαθέτει ο «ειδήμων στην Οικονομία». Keynes J.M. (2017), *Δύο αναμνήσεις. Από το Μπλούμσμπερν στο Παρίσι*, εκδ. Άγρα (1η έκδοση στα αγγλικά 1949 και γαλλική έκδοση 2013, όπου, στον πρόλογο του Mael Renouard, περιλαμβάνεται και αυτό το απόσπασμα)

4. Η δραστηριότητά της, βέβαια, στο ΕΜΠ είχε ξεκινήσει από το 1965, ως ερευνήτρια στο Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών (ΣΠΕ) και βοηθός στην Έδρα Πολεοδομίας με καθηγητή τον Α. Κριεζή.

5. «Συνθετικό θέμα 7Α», που η Μαρία Μαυρίδου δίδαξε επί σειρά ετών σε συνεργασία με τις επιμελήτριες του αφιερώματος, την Άννα Σαρηγιάννη, τη Μάχη Καραλή και την Αγνή Παπαϊωάννου. Το μάθημα, παρά την εξαιρετικά θετική του αξιολόγηση από τις φοιτήτριες και τους φοιτητές, καταργήθηκε το 2018, με την πιο πρόσφατη αναθεώρηση του ΠΠΣ. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα, το μάθημα αυτό υποστηρίχτηκε και από το μάθημα «Ειδικά θέματα πολεοδομίας 6» (σε συνεργασία με την Ντ.Β.), που εστίαζε στις προσεγγίσεις της πόλης από μη αρχιτέκτονες.

6. Συνεργασία με Μ.Μ. Εισάγεται αρχικά ως «Σχεδιασμός, πολιτικές και οι πόλεις στην Ελλάδα και την άλλη Ευρώπη».

7. Το μάθημα αυτό λειτουργεί πάντα με ανάλογη οπτική και αναδείχτηκε σε πολύ χρήσιμο βοήθημα για την προσέγγιση/κατανόηση των συνθετών διαδικασιών που συναρτώνται με την (ταχύτατη, αλλά σταδιακή και με άνισες προβολές στον χώρο) ανάδυση/συγκρότηση της παγκοσμιοποίησης ως κυρίαρχης συνθήκης.

8. Πρόκειται για τα μαθήματα «Μεταλλάξεις των ιδεών για την πόλη, από τον 20ό στον 21ο αιώνα» και «Θέματα αστικού σχεδιασμού».

9. Το «Σεμινάριο», με ανοιχτή συμμετοχή υποψηφίων διδασκόντων, οργανώθηκε με πρωτοβουλία της Ντίνας Βαΐου, της Μαρίας Μαυρίδου και της Μαρίας Μαντουβάλου, σε συνεργασία με τον Κωστή Χατζημυχάλη από το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου. Πάνω από 40 υποψήφιοι/οι διδάκτορες στο διάστημα 2000-2016 συμμετείχαν σε αυτό, με παρουσίαση και συζήτηση θεωρητικών και μεθοδολογικών ζητημάτων και διαδοχικών φάσεων της έρευνάς τους.

10. Ο Θ. Βερέμης, πρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας το 2006 (στη διάρκεια των κινητοποιήσεων κατά του νόμου της Μ. Γιαννάκου) θεωρούσε ότι το πανεπιστήμιο θα επανέλθει στην «κανονικότητα» όταν αφυπηρετήσει αυτή η γενιά του, που συμμετείχε δυναμικά στη μεταρρύθμιση του 1982 (δηλαδή χρονικά στη δεκαετία 2005-2015 περίπου).

11 Βλ. και Απέκης, Λ. (2001), *Πανεπιστήμιο - η πολιτική της απορρύθμισης*, Αθήνα: Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Ν. Πουλαντζάς

12. Αργότερα, τέτοιοι τρόποι διδασκαλίας προβλήθηκαν ως σημαντική «καινοτομία» (π.χ. από τον νόμο Διαμαντοπούλου).

13. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια ζητείται και θεσμικά η σχετική ατομική καταγραφή, μέσα από την «Ετήσια Συλλογή Ποσοτικών Δεδομένων Ποιότητας».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΙΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Φερενίκη Βαταβάλη¹, Λουκάς Τριάντης²

Εισαγωγή

Την περίοδο της Μεταπολίτευσης και μέσα σε ένα περιβάλλον εκδημοκρατισμού του πανεπιστημιακού χώρου, πλουραλισμού και ώσμωσης διαφορετικών οπτικών, συγκροτήθηκε σταδιακά στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανι-

1. Δρ αρχιτέκτων - πολεοδόμος, fereniki3@hotmail.com

2. Δρ αρχιτέκτων - πολεοδόμος, loukastriantis@gmail.com

κών ΕΜΠ μια «παράδοση» προσέγγισης στη μελέτη, την έρευνα και τη διδασκαλία για τα θέματα της πόλης η οποία παρακολουθεί τόσο τους μετασχηματισμούς της πόλης όσο και τις μεταλλαγές σε ιδέες, αντιλήψεις, λόγους, πρότυπα και πολιτικές για την πόλη και τον σχεδιασμό σε συνάρτηση με τις παραγωγικές, κοινωνικές και πολιτικές μεταλλαγές. Η προσέγγιση αυτή αντιμετωπίζει την πόλη «ως αστικό ιστό, [...] ως πεδίο που ανταποκρίνεται (και έχει επιπτώσεις) στον κοινωνικό ιστό, τα δίκτυα σχέσεων, λειτουργιών, κινήσεων στην πόλη» (Βαΐου κ.ά. 1998:9) Ουσιαστικά, εισάγεται στην εκπαιδευτική και ερευνητική διαδικασία μιας πολυτεχνικής σχολής η *μελέτη της πόλης* (urban studies, études urbaines), δηλαδή η «μελέτη της οργάνωσης και των μετασχηματισμών του αστικού χώρου σε συνάρτηση με τις (μεταλλασσόμενες) κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και οικειοποίησής του» (Βαΐου και Μαντουβάλου 2001), συμβάλλοντας έτσι ώστε η τεχνική γνώση να συναρτάται με και να ανταποκρίνεται σε κοινωνικές ανάγκες και δυναμικές.

Η *μελέτη της πόλης* αποτελεί έναν *τρόπο προσέγγισης* των σπουδών που χαρακτηρίζεται από θεωρητική ευρύτητα και δίνει έμφαση στην εμβάθυνση αντί της εξειδίκευσης. Επίσης έχει σαφή διεπιστημονικό χαρακτήρα και συνομιλεί με κριτικές θεωρητικές προσεγγίσεις από τις πειθαρχίες της κοινωνιολογίας, της γεωγραφίας, των οικονομικών, των πολιτικών επιστημών, των πολιτισμικών σπουδών και σπουδών φύλου/σεξουαλικότητας, της ιστορίας, της οικολογίας κ.ο.κ. Βασίζεται στην ανάλυση των διαδικασιών αστικοποίησης και παραγωγής του χώρου, των τοπικών κοινωνικών και παραγωγικών δυναμικών, των συνεργειών και συγκρούσεων ανάμεσα σε ομάδες συμφερόντων και των κατά περίοδο κοινωνικών/πολιτικών διακυβευμάτων. Συσχετίζει μάλιστα διεργασίες που εκτυλίσσονται στον ελληνικό χώρο και τις ελληνικές πόλεις με τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό και τον διεθνή χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, η *μελέτη της πόλης* συγκροτείται σταδιακά «μεταξύ συγκυρίας και θεωρίας» (Βαΐου κ.ά. 2017) και αναδεικνύεται σε ένα ανοιχτό πεδίο, χωρίς αυστηρή οριοθέτηση.

Ανατρέχοντας τόσο σε βιβλιογραφικές αναφορές όσο και σε συζητήσεις γύρω από σχετικές εκπαιδευτικές εμπειρίες, το παρόν κείμενο επιδιώκει, αφενός, να αναδείξει επιλεκτικά διαδρομές της *μελέτης της πόλης* στις σπουδές αρχιτεκτονικής στο ΕΜΠ και αφετέρου να διερευνήσει τη σημασία της σήμερα, καθώς και τις

προκλήσεις που αντιμετωπίζει σε συνάρτηση με τις ευρύτερες μεταλλαγές της σημερινής συγκυρίας. Στο πλαίσιο του παρόντος αφιερώματος, η ανάλυση αυτή εμπεριέχει εκ των πραγμάτων θραύσματα της ιστορίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, με επιλεκτικό βέβαια χαρακτήρα, καθώς φωτίζει κάποιες μόνο πτυχές της παράδοσης της *μελέτης της πόλης*. Βρίσκεται πιο κοντά στις προσωπικές μας φοιτητικές διαδρομές και προσλήψεις, ενώ ταυτόχρονα υπογραμμίζει με επιμέρους αναφορές τη συμβολή της Μαρίας Μαυρίδου σε αυτή.

Θεματικές της μελέτης της πόλης και ιδιαίτερες συμβολές

Η *μελέτη της πόλης* στις σπουδές αρχιτεκτονικής ΕΜΠ εντάσσεται σε προσεγγίσεις που φέρνουν την πόλη στο επίκεντρο της κριτικής σκέψης κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό και τον αμερικανικό χώρο (Βαΐου & Μαντουβάλου 2001, Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012) Αντλεί από τους προβληματισμούς, τις αμφισβητήσεις και τις θεματικές του παρισινού Μάη του '68 και την *κοινωνική παραγωγή του χώρου* (Lefebvre 1974)· τροφοδοτείται με δυναμικό τρόπο από μαρξιστικές, μετανεωτερικές, μετααποικιακές, φεμινιστικές και άλλες κριτικές προσεγγίσεις (λ.χ. Harvey 1973, Massey 2009)· συνομιλεί με τη «χωρική στροφή» στις κοινωνικές επιστήμες (Soja 1989)· συνδιαλέγεται με κριτικές προσεγγίσεις της ιστορίας, της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας από έλληνες ακαδημαϊκούς και στοχαστές.

Ταυτόχρονα, η *μελέτη της πόλης* συναρτάται με τη *συγκυρία* και παρακολουθεί δυναμικά και με κριτική ματιά τόσο τους μετασχηματισμούς των πόλεων όσο και τις μεταλλαγές σε ιδέες, πολιτικές και σχεδιασμούς για αυτές, σε σύνδεση με την κοινωνική πραγματικότητα και τα κατά περίοδο διακυβεύματα: κυφορείται στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης,³ στο πλαίσιο της αμφισβήτησης και των προοπτικών που είχε ανοίξει το φοιτητικό αντιδικτατορικό κίνημα· ζυμώνεται κατά τη δεκαετία του 1980 μέσα από συζητήσεις στον πανεπιστημιακό χώρο και στον Σύλλογο Αρχιτεκτόνων για τον κοινωνικό ρόλο της αρχιτεκτονικής, των αρχιτεκτόνων και των σπουδών τους και της αναζήτησης μιας «θεωρίας του χώρου μέσα από τις κοινωνικές επιστήμες» (Μαντουβάλου 1983), ενώ παρακολουθεί τις διαδικασίες αποβιομηχάνισης, τη στροφή σε θέματα

Σεμινάριο Υποψηφίων Διδασκόντων 2012 (αρχείο Λ. Τριάντη)

περιβάλλοντος και αναβάθμισης της πόλης και τις προσπάθειες πολεοδομικής ανασυγκρότησης (Βαΐου κ.ά. 1990)· διευρύνεται μέσα από επιστημονικές συζητήσεις⁴ κατά τη δεκαετία του 1990 και ιδιαίτερα κατά την περίοδο πριν και μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 (Βαΐου κ.ά. 2004), φτάνοντας ως τη συγκυρία της κρίσης και των μνημονίων. Αξίζει να τονιστεί, μάλιστα, ότι η *μελέτη της πόλης* αποκτά ιδιαίτερη δυναμική κατά την περίοδο των σαρωτικών μετασχηματισμών της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, αλλά και των έντονων μεταλλαγών στο «σύστημα γης και οικοδομής» στην Ελλάδα, στα πρότυπα και τις πρακτικές του σχεδιασμού του χώρου, στη γεωγραφία της Αθήνας (μεγάλα έργα, μετανάστευση, νέες ανισότητες και πολώσεις) κ.ο.κ.

Στο πλαίσιο αυτό, μέσα από την οπτική της *μελέτης της πόλης*, έχουν γίνει στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ συστηματικές επεξεργασίες και έχει αναδειχθεί πλήθος ζητημάτων για την ελληνική –και όχι μόνο– πόλη, συμβάλλοντας με πρωτότυπο και ουσιαστικό τρόπο στην ακαδημαϊκή συζήτηση εντός και εκτός Ελλάδας. Μέσα από το πολύμορφο υλικό που έχει παραχθεί μέσα στα χρόνια,⁵ ξεδιπλώνεται ένα εύρος θεματικών πεδίων έρευνας. Αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά τις θεωρητικές και εμπειρικές συμβολές για:

- κριτικές εμβασύνσεις στην ιστορία της ελληνικής πόλης σε διαφορετικές χρονικές περιόδους,
- την έννοια της αστικοποίησης και την ανάπτυξη του αστικού χώρου ως κοινωνικού και πολιτικού διακυβεύματος,

- τον ρόλο της γαιοπροσόδου και των μηχανισμών της αντιπαροχής και της αυθαίρετης δόμησης στη μεταπολεμική Ελλάδα ως παραγόντων κοινωνικής ενσωμάτωσης,

- την αλληλεπίδραση ανάμεσα στις δυναμικές του συστήματος γης και οικοδομής και τα μεταλλασσόμενα πρότυπα, πολιτικές και πρακτικές σχεδιασμού και ανάπτυξης του χώρου,

- την πολυλειτουργικότητα και την πολυσυλλεκτικότητα των ελληνικών πόλεων ως παραμέτρους κοινωνικής συνοχής, με έμφαση σε κεντρικές περιοχές, καθώς και για τα φαινόμενα χωροκοινωνικού αποκλεισμού και πόλωσης,

- την προβληματική για την κατοικία και την παραγωγή της,

- τη σημασία των παραγωγικών δραστηριοτήτων μέσα στον αστικό ιστό και για τις τοπικές αγορές εργασίας,

- τη σημασία του «άτυπου» τομέα και των καθημερινών πρακτικών στη συγκρότηση του αστικού χώρου,

- τη μετανάστευση ως παράγοντα μετασχηματισμού των ελληνικών πόλεων, σε συνάρτηση με το υφιστάμενο χτισμένο περιβάλλον, την οικοδομική δραστηριότητα και την καθημερινότητα,

- τη σημασία των έμφυλων προσεγγίσεων στη συγκρότηση και νοηματοδότηση του αστικού και δημόσιου χώρου,

- κριτικές εμβασύνσεις στην ταυτότητα, τους λόγους και τις αναπαραστάσεις για τον αστικό χώρο.

Θα σταθούμε ιδιαίτερα σε δύο συμβολές της παράδοσης της *μελέτης της πόλης*, στις οποίες καθοριστικό ρόλο έχει παίξει το ακαδημαϊκό έργο της Μ. Μαυρίδου. Πρώτον, στην προβληματική που αναπτύχθηκε και στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ γύρω από τα θέματα της αυθαίρετης δόμησης σε συνάρτηση με τις δυναμικές της αστικοποίησης, τη γαιοπρόσοδο και τις κοινωνικές πρακτικές παραγωγής του χώρου. Η αυθαίρετη δόμηση αποτέλεσε βασικό μηχανισμό παραγωγής κατοικίας στην Ελλάδα τις μεταπολεμικές δεκαετίες και η διδακτορική διατριβή της Μ. Μαυρίδου (1987) είναι από τις πρώτες ερευνητικές εργασίες που ασχολούνται με αυτή. Μέσα από την περίπτωση των Νέων Λιοσίων, μιας αγροτικής περιοχής στις παρυφές της Αθήνας που αστικοποιήθηκε τις μεταπολεμικές δεκαετίες, η Μ. Μαυρίδου φωτίζει αντιφάσεις της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης, αναδεικνύοντας τις διαδικασίες μιας συγκυριακής πολεοδομικής οργάνωσης μέσα από συγκλίσεις και συγκρούσεις μεταξύ επιμέρους ομάδων συμφερόντων, διασταυρώσεις άτυπων πρακτικών με τους επίσημους θεσμούς, όψεις των πρακτικών απόκτησης και ανάπτυξης του «αγροτεμαχίου», τις σχέσεις των οικιστών με την κρατική εξουσία, καθώς και τη διάχυση των υλικών και οικονομικών οφελών σε πλατιά κοινωνικά στρώματα.

Με αναφορά σε συναφείς επεξεργασίες (Mantouvalou 1980), βασικό εύρημα της διατριβής είναι ότι η αυθαίρετη δόμηση αποτελούσε μια «κοινωνική διαδικασία μεγάλης εμβέλειας» συναρτημένη με την άνοδο της γαιοπροσόδου, η οποία προέκυπτε μέσα από μια ευρεία κοινωνική και πολιτική «συναίνεση» και συνέβαλλε στην κοινωνική ενσωμάτωση των αστικοποιούμενων πληθυσμών στη ζωή των ελληνικών πόλεων, καθώς και στη χωρική ένταξη των αυθαίρετων περιοχών ως αστικών συνοικιών. Παράλληλα, βέβαια, λειτούργησε ως «μονόδρομος σε αδιέξοδο», υποβαθμίζοντας την οργάνωση του χώρου και υπονομεύοντας τη λειτουργία των θεσμών (Μαντουβάλου και Μαυρίδου 1993) Η διαπίστωση αυτή, αφενός αποκαλύπτει μια αθέατη και υποτιμημένη πτυχή των διαδικασιών αστικής ανάπτυξης, αφετέρου προβάλλει την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης έναντι παραδειγμάτων αυθαίρετης δόμησης στις πόλεις του παγκόσμιου νότου τα οποία συνδέονται με φαινόμενα ακραίας φτώχειας και περιθωριοποίησης. Σημειώνεται ότι οι επεξεργασίες αυτές για την αυθαίρετη δόμηση αλληλοσυμπλη-

ρώνονταν με εξίσου πρωτότυπες προσεγγίσεις για τις κοινωνικές διαστάσεις της παραγωγής κατοικίας στην Ελλάδα ευρύτερα, της μικροϊδιοκτησίας, της αντιπαροχής κ.λπ. (Μαντουβάλου & Μαυρίδου 1989, Μαντουβάλου 1996), καθώς και των άτυπων μορφών παραγωγής και εργασίας στις ελληνικές πόλεις (Βαΐου κ.ά. 1995β, Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997) Έκτοτε, τροφοδότησαν προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα και άνοιξαν τον δρόμο για περαιτέρω έρευνα εντός και εκτός Ελλάδας.

Δεύτερον, ως ιδιαίτερα σημαντική συμβολή της *μελέτης της πόλης* στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ κατανοούμε και την εισαγωγή μεθοδολογιών ποιοτικής έρευνας. Οι ποιοτικές μέθοδοι έρευνας, συνήθεις στις κοινωνικές επιστήμες, αναζητούν μια πολυπαραγοντική αντίληψη για τα πράγματα που να είναι πλαισιοθετημένη και προσδιορισμένη χρονικά, γεωγραφικά και κοινωνικά (λ.χ. Βαΐου 2007), αναδεικνύοντας ως εργαλεία την έρευνα πεδίου, τις συνεντεύξεις, την παρατήρηση, την ανάλυση λόγου κ.ά. Η διδακτορική διατριβή της Μ. Μαυρίδου (1987) είναι και πάλι ανάμεσα στις πρώτες εργασίες που χρησιμοποιούν με συστηματικό τρόπο ποιοτικές μεθόδους στην έρευνα για την πόλη. Στη σύνθετη πραγματικότητα της αυθαίρετης δόμησης, αλλά και γενικότερα των πόλεων, είναι απαραίτητη η υιοθέτηση κατάλληλων ερευνητικών μεθόδων και εργαλείων που αναδεικνύουν απρόβλεπτες και αόρατες πτυχές της κοινωνικής δυναμικής, καθώς επίσης και τον συγκυριακό ή ενδεχομενικό χαρακτήρα των αναπτυξιακών διαδικασιών και της παραγωγής του αστικού χώρου που συχνά αποκρύπτεται, υποτιμάται ή περιορίζεται μέσα σε προαποφασισμένα ερμηνευτικά μοντέλα. Σε αυτό το πλαίσιο, χωρίς να υποβαθμίζεται ο ρόλος των ποσοτικών μεθόδων, «ο ποιοτικός προσδιορισμός των στοιχείων που συνθέτουν την πραγματικότητα έχει πρωτεύουσα σημασία» (Μαυρίδου 1987:22) Η ποιοτική έρευνα ξεδιπλώνει πτυχές της δράσης ατόμων και ομάδων, πραγματικά γεγονότα και σχέσεις που δεν μπορούν να καταγραφούν με άλλον τρόπο και που παίζουν καθοριστικό ρόλο στις διαδικασίες παραγωγής του χώρου. Εν τέλει, «κάθε μεμονωμένη ιδιομορφία, κάθε ατομική αναφορά ή δράση αποτελεί κοινωνικό γεγονός προς περαιτέρω αξιολόγηση, αφού δεν αποκλείεται να είναι η “ορατή κορυφή του παγόβουνου”» (Μαυρίδου 1987: 23).

Η πανεπιστημιακή κοινότητα γύρω από τη μελέτη της πόλης

Οι προσεγγίσεις της μελέτης της πόλης διεκδίκησαν σταδιακά χώρο και εντάχθηκαν –συχνά μέσα από έντονες διεργασίες– στις κατά βάση τεχνικές σπουδές στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ κατά τη Μεταπολίτευση, εμπλουτίζοντας τα προγράμματα σπουδών και διευρύνοντας το επιστημονικό αντικείμενο. Εντάχθηκαν τόσο σε αυτόνομα μαθήματα,⁶ όσο και σε «μαθήματα συνεργασίας» με άλλες γνωστικές περιοχές, συμβάλλοντας στη «συμπληρωματικότητα προς την κατεύθυνση του προβληματισμού στις διαδοχικές κλίμακες του αστικού χώρου».⁷ Μέσα από συνθέσεις και αντιθέσεις με άλλες προσεγγίσεις, η μελέτη της πόλης συνέβαλε καθοριστικά με ιδέες, μεθοδολογικές προσεγγίσεις και σχεδιαστικά εργαλεία στη συνδιαμόρφωση ενός γόνιμου, πλουραλιστικού και πολυσυλλεκτικού πανεπιστημιακού χώρου, τόσο στο επίπεδο του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας όσο και ευρύτερα, σε επίπεδο Σχολής. Μέχρι και σήμερα, η παράδοση αυτή διαπερνά πολλά προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας, αλλά και διατομεακά μαθήματα της Σχολής, μέσα από διαγενεακές ανταλλαγές (Βαΐου κ.ά. 2017) και διαρκείς προσπάθειες ανανέωσης του περιεχομένου τους με βάση τις εξελίξεις στον αστικό χώρο, έχοντας ως πεδίο μελέτης κυρίως την Αθήνα. Έχει αποτελέσει, επίσης, σημείο αναφοράς για το «Σεμινάριο υποψηφίων διδασκόντων ΕΜΠ και Χαροκοπείου Πανεπιστημίου», καθώς και για ερευνητικά έργα των θεσμοθετημένων εργαστηρίων ή μελών του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας.

Αξίζει να τονιστεί ότι η μελέτη της πόλης στις σπουδές αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ δεν έχει υπάρξει μια στατική ή σαφώς οριοθετημένη ακαδημαϊκή διαδικασία, αλλά έχει περισσότερο τον χαρακτήρα ενός ανοιχτού εργαστηρίου διαλόγου και παραγωγής γνώσης. Η διαδικασία αυτή αμφισβητεί τις «εγκατεστημένες σχέσεις διδασκόντων και διδασκόμενων» (Μαντουβάλου 1983) και βασίζεται στην αλληλεπίδραση καθηγητριών/τών και φοιτητριών/τών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς και στο άνοιγμα προς άλλες πειθαρχίες, με προσκεκλημένες ομιλήτριες/τές και συνεργασίες με ομάδες και πανεπιστήμια από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Θα λέγαμε ότι γύρω από τη διδακτική της μελέτης της πόλης έχει διαμορφωθεί μια πανεπι-

στημιακή κοινότητα συζήτησης και ανταλλαγής που έχει αναπτύξει πολύμορφες συνδέσεις και δικτυώσεις με άτομα, ομάδες και χώρους εντός και εκτός της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.

Επίσης, στο πλαίσιο της μελέτης της πόλης έχει αναπτυχθεί ένα σύνθετο πλέγμα επιστημονικών και ερευνητικών δράσεων και κοινωνικών και πολιτικών εγχειρημάτων εκτός των στενών ορίων του πανεπιστημιακού χώρου, σε μια σχέση αλληλοτροφοδότησης με τις σπουδές της αρχιτεκτονικής. Ενδεικτικά αναφέρουμε: συνεργασίες και ανταλλαγές με άλλα πανεπιστημιακά τμήματα και ερευνητικά κέντρα (Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, Τμήμα Γεωγραφίας Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, ΕΚΚΕ κ.λπ.), ακαδημαϊκές συναντήσεις (π.χ. «Σεμινάρια του Αιγαίου»), ακαδημαϊκά περιοδικά και άλλες εκδοτικές πρωτοβουλίες (π.χ. εκδόσεις ΕΜΠ, περιοδικό *Γεωγραφίες*), εκπαιδευτικές ανταλλαγές με ξένα πανεπιστήμια, συνεργασίες με τον ΣΑΔΑΣ και άλλους επιστημονικούς / επαγγελματικούς φορείς, διεθνικά φοιτητικά εργαστήρια, συλλογικότητες που ακροβατούν μεταξύ ακαδημαϊκού χώρου και κοινωνικής δράσης (INURA, Encounter Athens, περιοδικό *Κομπρεσέρ* κ.ά.), αλληλοτροφοδότηση με κινήματα πόλης, μεταφορά ιδεών στη χάραξη πολιτικών σε τοπικό, περιφερειακό ή και εθνικό επίπεδο, καθώς και στο μελετητικό έργο αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων και χωροτακτών. Μάλιστα, το πλέγμα αυτό των δράσεων και σχέσεων συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με την καθημερινότητα της εκπαιδευτικής και ερευνητικής διαδικασίας ενός δημόσιου πανεπιστημίου και τις αναλυτικές και γόνιμες συζητήσεις στα αμφιθέατρα, τις αίθουσες διδασκαλίας και τα σχεδιαστήρια της σχολής ή και εκτός αυτής.

Η σημασία της μελέτης της πόλης σήμερα

Η κρίση χρέους του 2010 στην Ελλάδα συνέβαλε, μεταξύ άλλων, στην αποσταθεροποίηση σημασιών, νοημάτων και πρακτικών γύρω από τη διδασκαλία και την έρευνα της αρχιτεκτονικής και της πόλης, την πανεπιστημιακή καθημερινότητα, την επαγγελματική απασχόληση, τον χαρακτήρα του δημόσιου πανεπιστημίου κ.ο.κ., ως συνέχεια, επιτάχυνση και εμπέδωση νεοφιλελεύθερων τάσεων της προηγούμενης περιόδου· τάσεις που πιθανότατα θα ενισχυθούν σε συνάρτηση με τις επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19.

Σε εκπαιδευτικό επίπεδο, τα τελευταία χρόνια σημειώνεται συστηματική απομείωση των θεματικών της πόλης και του χώρου στις σχολές αρχιτεκτόνων στην Ελλάδα, ενώ οι εναλλαγές γενιών διδασκόντων/ουσών και οι νέες ισορροπίες εντός του πανεπιστημιακού χώρου τείνουν να οδηγήσουν προς τον περιορισμό των προσεγγίσεων της *μελέτης της πόλης*. Σε επίπεδο ιδεών, προτύπων και αντιλήψεων για την πόλη, οι τάσεις αυτές συνδυάζονται με μια στροφή προς «τεχνικές» προσεγγίσεις στα θέματα του αστικού χώρου (λ.χ. παραμετρικές/ψηφιακές μεθοδολογίες, «νέες τεχνολογίες», «έξυπνες πόλεις», δείκτες αστικής «βιωσιμότητας» και «ανθεκτικότητας» κ.λπ.), σε αντιστοιχία με παγκόσμιες τάσεις. Οι σπουδές για τα θέματα της πόλης προσανατολίζονται κυρίως στις ανάγκες της αγοράς, με έμφαση είτε σε ζητήματα φυσικού σχεδιασμού είτε στην αστική ανάπτυξη, την αστική διαχείριση και την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας. Επιπλέον, συνδυάζονται με την τάση για «νέα» πρότυπα έρευνας, που ωθούν προς την εξειδίκευση, την αναζήτηση της «καινοτομίας», την «ανταποδοτικότητα», τη συνεχή «πιστοποίηση» δεξιοτήτων, την εξασφάλιση χρηματοδότησης και τον ανταγωνισμό.

Απέναντι στις κυρίαρχες τάσεις που μεταλλάσσουν τη διδασκαλία, την έρευνα και τον ίδιο τον χώρο του δημόσιου πανεπιστημίου, ισχυριζόμαστε ότι κριτικές προσεγγίσεις της *μελέτης της πόλης* αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στο σημερινό πλαίσιο των κοινωνικών μεταλλαγών και διαρκών μετατοπίσεων του νεοφιλελευθερισμού, όπου ο χώρος και η γη βρίσκονται στο επίκεντρο πολιτικών και οικονομικών διεργασιών στην Ελλάδα και παγκόσμια, αλλά και λόγω της σημασίας που έχουν αποκτήσει οι πόλεις ως πεδία έντονων κοινωνικών διεργασιών και παραγωγικών αναδιαρθρώσεων. Και αυτό διότι η *μελέτη της πόλης* προσφέρει εργαλεία τόσο για την κριτική κατανόηση και την προοδευτική θεώρηση των πολλαπλών δυναμικών που συμβάλλουν στην παραγωγή του αστικού χώρου όσο και για τη διαδικασία του χωρικού σχεδιασμού και την επεξεργασία γενικών κατευθύνσεων και εξειδικευμένων προτάσεων παρέμβασης στην πόλη.

Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρούμε ότι η *μελέτη της πόλης* και η προσέγγιση του αστικού χώρου ως κοινωνικού προϊόντος συμβάλλει πολλαπλά στο περιεχόμενο των σπουδών αρχιτεκτονικής, τόσο σε θεωρητικές όσο και σε εφαρμοσμένες επεξεργασίες φοιτητριών/τών και αποφοίτων αρχιτεκτονικής. Αναδεικνύει τις σχέσεις αλ-

EMΠ 2018 (αρχείο Επ. Μίχα)

ληλεπίδρασης ανάμεσα σε διαφορετικές κλίμακες του αστικού χώρου, από τη μονάδα κατοικίας και το κτιριακό συγκρότημα έως τη γειτονιά, την πόλη, την περιφέρεια και το παγκόσμιο. Φωτίζει τις συνέργειες και τις συγκρούσεις διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και διαφορετικών συμφερόντων, επισημαίνοντας ότι ο χώρος δεν είναι ουδέτερο πεδίο ούτε δοχείο υποδοχής των ανθρώπινων παρεμβάσεων. Προάγει μεθοδολογικά εργαλεία και σχεδιαστικές προτάσεις που ανταποκρίνονται σε διαφοροποιημένες κοινωνικές ανάγκες και τοπικές ιδιαιτερότητες, σε αντίθεση με σχεδιαστικές προσεγγίσεις που επιβάλλονται από «αυθεντίες» και «ειδικούς». Αλλά και ωθεί προς την αμφισβήτηση κυρίαρχων λόγων, πολιτικών, πρακτικών σχεδιασμού και μορφών ανάπτυξης του αστικού χώρου και ταυτόχρονα προς την ανάπτυξη κριτικής σκέψης και στάσης απέναντι στα πράγματα, κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε ενδιαφέρουσες θεωρητικές επεξεργασίες, σχεδιαστικούς πειραματισμούς και εναλλακτικές προτάσεις.

Σε ένα πανεπιστημιακό περιβάλλον υψηλού ανταγωνισμού, εμπορευματοποίησης των πανεπιστημιακών σπουδών, ποσοτικών στόχων για την έρευνα και μοναχικών επιστημονικών διαδρομών, ο αναστοχασμός πάνω στο επιστημονικό υλικό και την εμπειρία από την εκπαιδευτική διαδικασία στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ και η διερεύνηση δυνατοτήτων διατήρησης και διεύρυνσης της κοινότητας που αναπτύχθηκε γύρω από τη *μελέτη της πόλης* θεωρούμε ότι αποτελούν κρίσιμο ζήτημα για τις σπουδές αρχιτεκτονικής σήμερα. Υποστηρίζουμε, μάλιστα, ότι το υλικό

που έχει παραχθεί μέσα στα χρόνια με άξονα την προσέγγιση αυτή είναι χρήσιμο και κρίσιμο να οργανωθεί, να συγκροτηθεί και να ανανεώνεται συστηματικά αποτελώντας μια ανοιχτή και δυναμική πηγή γνώσης και προβληματισμού για τις επερχόμενες γενιές διδασκόντων/ουσών και διδασκομένων, επαγγελματιών, επιστημόνων και γενικά ενδιαφερομένων για τα ζητήματα της πόλης εντός και εκτός ΕΜΠ.

Σημειώσεις

3. Νήματα της παράδοσης της μελέτης της πόλης μπορούν να ανιχνευθούν και πριν τη δικτατορία, π.χ. στο Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών του ΕΜΠ κατά τη δεκαετία του 1960, αλλά ήδη και από την εποχή της ίδρυσης της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ το 1917 (Βαΐου κ.ά. 2017).

4. Επισημαίνεται ότι οι επιστημονικές συζητήσεις της περιόδου αυτής έχουν σημαντική συμβολή στην ανανέωση του προγράμματος σπουδών και στην ίδρυση του μεταπτυχιακού προγράμματος ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου ΕΜΠ, κατεύθυνση Πολεοδομίας-Χωροταξίας (1998)

5. Πρόκειται για κείμενα που έχουν χρησιμοποιηθεί ως εκπαιδευτικό υλικό σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ, διδακτορικές διατριβές του «Σεμινάριου υποψηφίων διδακτόρων» του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας ΕΜΠ και του Χαρακοπειού Πανεπιστημίου, διπλωματικές εργασίες, βιβλία, επιστημονικά άρθρα και ανακοινώσεις σε συνέδρια.

6. Σημειώνεται η ιδιαίτερη συμβολή στη μελέτη της πόλης του προπτυχιακού μαθήματος «Ιστορία και θεωρία 8. Θεωρίες για τη σύγχρονη πόλη» και των μεταπτυχιακών μαθημάτων «Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη» και «Θέματα αστικού σχεδιασμού», με αρχική διδακτική ομάδα τις Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου και Μαρία Μαυρίδου.

7. Για παράδειγμα, υπογραμμίζεται η ενσωμάτωση σε μαθήματα αρχιτεκτονικής σύνθεσης της παραμέτρου της πολεοδομικής / κοινωνικής / περιβαλλοντικής κ.ο.κ. ένταξης κτιρίων και χώρων στον αστικό ιστό, σε μια λογική «κτίζω μέσα στην πόλη» (Βαΐου κ.ά. 1995α).

Βιβλιογραφία

Βαΐου, Ντ. (επιμ.) (2007) *Αναζητώντας την επιστήμη. Στα ίχνη της πόλης με τη Μαρία Μαυρίδου*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.

Βαΐου, Ντ., Κοσμάκη, Τζ., Μαντουβάλου, Μ., Μαυρίδου, Μ. και Σαρηγιάννη, Α. (1995α) «Η μελέτη της πόλης στις σπουδές του Τμήματος Αρχιτεκτόνων». Εισήγηση σε ημερίδα του Τομέα Συνθέσεων, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα.

Βαΐου, Ντ., Κουτρολίκου, Π., Μαντουβάλου, Μ. και Μίχα, Ειρ. (2017) «Διδάσκοντας την ‘μελέτη της πόλης’: Διαγενεακές ανταλλαγές μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας». Εισήγηση στο συνέδριο *Η διδακτική της αρχιτεκτονικής, αντικείμενα και προοπτικές*, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα.

Βαΐου, Ντ. και Μαντουβάλου, Μ. (2001) «Επιλεκτική αναδρομή στη μελέτη της πόλης ‘μετά το 1968’», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 2.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1990) «Μελέτη της πόλης και πολεοδομικές σπουδές». Εισήγηση στο συνέδριο *Σπουδές στην Πολεοδομία και Χωροταξία*, Τομέας Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Αθήνα.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1995β) «Κοινωνική ενσωμάτωση & ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα: τα τοπικά δεδομένα στην ενωμένη Ευρώπη», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 16.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (2004) «Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης;», *Γεωγραφίες*, τχ. 7: 13-25.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ., Μαυρίδου, Μ. και Σαρηγιάννη, Α. (1998) «Η μελέτη της πόλης και οι σπουδές των αρχιτεκτόνων». Εισήγηση στο συνέδριο *Η εκπαίδευση του αρχιτέκτονα στον 21^ο αιώνα*. Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ, 10-13 Δεκεμβρίου.

Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. (1997) *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*. Αθήνα: Εξάντας.

Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. (2012) *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκου Πουλαντζάς και Εκδόσεις νήσος.

Harvey, D. (1973) *Social justice and the city*. London: Edward Arnold.

Lefebvre, H. (1974) *La production de l'espace*. Paris: Éditions Anthropos.

Μαντουβάλου, Μ. (1983) «Τάσεις στην αρχιτεκτονική θεωρία και στην εκπαίδευση των αρχιτεκτόνων». Εισήγηση στη στρογγυλή τράπεζα με θέμα «Ο μετασηματισμός της βασικής ακαδημαϊκής μονάδας και η εκπαίδευση του αρχιτέκτονα», σεμινάριο *Θεωρία, Ιστορία και Πράξη της Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής*. ΤΕΕ.

Μαντουβάλου, Μ. (1996) «Αστική γαιοπρόσδοος, τιμές γης και διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου II. Προβληματική για την ανάπτυξη του χώρου στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών ΕΚΚΕ*, τχ. 89-90.

Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1989) *Αστική γαιοπρόσδοος και αγορές γης και κατοικίας σε περιοχές κατοικίας της μεταπολεμικής Αθήνας*. Έρευνα Γ.Γ.Ε.Τ και Τομέα Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές ΕΜΠ.

Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1993) «Αυθαίρετη δόμηση: μονόδρομος σε αδιέξοδο;», *Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, τχ.7.

Μαυρίδου, Μ. (1987) *Η συγκυριακή ανάπτυξη μίας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιάσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση της αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.

Mantouvalou, M. (1980) *Production de logements et rapports de pouvoir en Grèce*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ε.Η.Ε.Σ.Σ., Παρίσι.

Massey, D. (2009) *Για το χώρο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.

ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟ: ΑΜΦΙΣΒΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΥΡΙΑΡΧΟ ΛΟΓΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ

Θεοδόσης Ησαΐας¹

Η έννοια της συγκυρίας κατέχει κεντρικό ρόλο στο ερευνητικό έργο και στον πολιτικό στοχασμό της Μαρίας Μαυρίδου. Ο όρος, αλλά και ο τρόπος που τον επιστρατεύει για να ερμηνεύσει τις αναπτυξιακές διαδικασίες στη χώρα, ξεφεύγουν από την περιγραφή της ιστορικής αιτιότητας, δηλαδή από τη μάλλον κοινότοπη παρατήρηση ότι τα φαινόμενα διαμορφώνονται σε συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο, κοινώς σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες. Στο έργο της Μαρίας Μαυρίδου η έννοια της συγκυρίας είναι βαθιά πολιτική και ανιχνεύει τους τρόπους με τους οποίους αρθρώνονται οι στρατηγικές επιβίωσης και οι κοινωνικοπολιτικές διεκδικήσεις. Για να αποκρυπτογραφήσω την πολυπλοκότητά του, θα στραφώ στον ιστορικό και οικονομικό κοινωνιολόγο Karl Polanyi και στο έργο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, που ίσως αποτελεί μία από τις πλέον πολύπλευρες κριτικές του κυρίαρχου συστήματος της οικονομίας της αγοράς (Polanyi 2001). Η Μαρία Μαυρίδου δεν αναφέρεται ποτέ στον Polanyi ή στο έργο του, αν και πολλές και πολλοί συγγραφείς που δομούν τη σκέψη της και συχνά εμφανίζονται στις πηγές της είναι επηρεασμένες/οι από αυτόν, όπως π.χ. ο μαθητής του ο Immanuel Wallerstein, ο André Gorz, αλλά και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς και ο Κορνήλιος Καστοριάδης.² Η πρόθεση μου παρ' όλα αυτά δεν είναι να κατασκευάσω μια γενεαλογία της σκέψης της, αλλά χρησιμοποιώντας το έργο του Polanyi να επισημάνω μια πτυχή του διεισδυτικού και ρηξικέλευθου πολιτικού στοχασμού της Μαρίας Μαυρίδου.

Ο Karl Polanyi (1884-1964) ενηλικιώνεται και ολοκληρώνει τις σπουδές του στη Βουδαπέστη, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1920 μετοικεί στη Βιέννη.³ Εκεί, όχι μόνο θα βιώσει την παγκόσμια οικονομική ύφεση, αλλά θα βρεθεί στο επίκεντρο της αναδιατύπωσης των νεοκλασικών θεωριών από τους Ludwig von Mises, Friedrich Hayek και τη δεύτερη γενιά οικονομολόγων της λεγόμενης Αυστριακής Σχολής. Με την άνοδο των Ναζί καταφεύγει στη Μεγάλη Βρετανία, την οποία όμως εγκαταλείπει με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου για τις ΗΠΑ, όπου και ολοκληρώνει τον *Μεγάλο μετασχηματισμό* το 1944. Ο Polanyi δεν γράφει ως ένας αμερόληπτος και αποστασιοποιημένος οικονομολόγος, αλλά, βλέποντας τον κόσμο να βιώνει την απόλυτη καταστροφή του πολέμου, αρθρώνει με αγωνία μια κριτική κατά του νεοκλασικού οικονομικού μοντέλου. Ανιχνεύει τους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς όπως προκύπτουν από την πρόωμη βιομηχανική εποχή στην Αγγλία μέχρι την άνοδο του φασισμού και τους ερμηνεύει ως άμεσες συνέπειες της απόπειρας οργάνωσης της παγκόσμιας οικονομίας σύμφωνα με το δόγμα.

Για να αναδείξει «την πλάνη του φιλελευθέρου δόγματος», ο Polanyi χρησιμοποιεί μια πληθώρα επιστημονικών εργαλείων από την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία και την οικονομική σκέψη (Σκομβούλης 2006). Στρέφεται ενάντια στις θεωρητικές κατασκευές των Mises και Hayek αλλά και στον οικονομικό ντετερμινισμό της ορθόδοξης μαρξιστικής θεωρίας. Χωρίς να εγκαταλείπει τα διδάγματα του Μαρξ, εξηγεί ότι στην παράδοση της σύγχρονης οικονομικής σκέψης η οικονομία οριοθετείται ως ένα αλληλοσυνδεδεμένο σύστημα αγορών το οποίο αυτόματα εναρμονίζει προσφορά και ζήτηση μέσω των μηχανισμών διαμόρφωσης των τιμών. Στο αφαιρετικό αυτό σχήμα, οι κανόνες προσφοράς και ζήτησης αναδεικνύονται ως οι κύριοι παράγοντες για τη λήψη αποφάσεων, ενώ παράλληλα το ανθρώπινο πράττειν διέπεται από τον ατομικιστικό οικονομικό ορθολογισμό. Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα δρουν ορθολογικά, με στόχο τη μεγιστοποίηση χρησιμότητας και κέρδους. Ο Polanyi απορρίπτει την αξίωση αυτή και, μελετώντας προ-καπιταλιστικές και προ-βιομηχανικές κοινωνίες και ομάδες, υποστηρίζει ότι οι οικονομικές συ-

1. Υποψήφιος διδάκτορας, School of Architecture, Yale University. Συνεργατικό γραφείο Φατούρα, teoissa@gmail.com

ναλλαγές δεν υποτάσσονται στους κανόνες της αγοράς, αλλά στην αμοιβαιότητα και την ανακατανομή. Δηλαδή, οι συναλλαγές και οι μηχανισμοί επιβίωσης δεν βασίζονται στον ατομικό οικονομικό ορθολογισμό, όπως ισχυρίζονταν οι νεοκλασικές θεωρίες, αλλά στις πολιτιστικές και θρησκευτικές αξίες, κοινωνικές σχέσεις, ηθικές ανησυχίες, και στον φόβο, ή και στην ερωτική επιθυμία, θα πρόσθετα εγώ.

Για να διακρίνει αυτή την προσέγγιση, ο Polanyi εισάγει τον νεολογισμό «ενσωματωμένη οικονομία» (στα αγγλικά: *embedded economy*, όρος ο οποίος έχει ατυχώς μεταφραστεί στα ελληνικά ως «μπόλιασμα»). Στην ενσωματωμένη οικονομία οι συναλλαγές ακολουθούν πρωτόκολλα αλληλοκατανόησης, ιεραρχικές και οικογενειακές δομές, ενώ συγχρόνως απαρτίζονται από πρακτικές, όπως η αμοιβαία ανταλλαγή υπηρεσιών, ο αντιπραγματισμός και οι δεσμεύσεις ανταπόδοσης, που δεν προσκομίζουν υποχρεωτικά χρηματικά οφέλη (βλ. και Ruggie 1982). Με άλλα λόγια, η αγορά είναι μόνο ένας από τους πολλούς θεσμούς που καθορίζουν τη φύση των οικονομικών συναλλαγών. Ισχυρίζεται επίσης ότι οι πρακτικές που διέπουν τις ενσωματωμένες οικονομίες δεν εξαφανίζονται με την άνοδο του καπιταλισμού, αλλά ενυπάρχουν και αλληλεπιδρούν με την οικονομία της αγοράς. Κατά συνέπεια, κάθε ανάλυση της οικονομίας ως αναλυτικά διακριτής οντότητας που απομονώνεται από το κοινωνικό και πολιτιστικό της πλαίσιο είναι εξαρχής λανθασμένη.

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται και το κεντρικό παράδοξο του φιλελεύθερου δόγματος από τον Riccardo μέχρι τον Mies: «Δεν υπήρχε τίποτε το φυσικό στο *laissez faire*. Οι ελεύθερες αγορές δεν θα μπορούσαν ποτέ να δημιουργηθούν, αν οι καταστάσεις αφήνονταν να τραβήξουν ελεύθερα τον δρόμο τους» (Polanyi 2007:138). Αντίθετα, γράφει ο Polanyi, ο δρόμος για την ελεύθερη αγορά ανοίχθηκε και διατηρήθηκε ανοιχτός με μια τεράστια, συνεχή και κεντρικά ελεγχόμενη παρέμβαση. Οι κεντρικές παρεμβάσεις αποσκοπούσαν στην εξάλειψη της ενσωματωμένης οικονομίας με τρεις βασικούς τρόπους: υπάγοντας την εργασία στους νόμους της αγοράς, δημιουργώντας μηχανισμούς σταθεροποίησης της αξίας του χρήματος και, τέλος, διασφαλίζοντας την ελεύθερη διακίνηση εμπορευμάτων. Με άλλα λόγια, αυτοί που υποστήριζαν τη συρρίκνωση του κράτους και τον περιορισμό των δραστηριοτήτων του, συνεχώς ενίσχυαν το κράτος με νέες εξουσίες, όργανα

και εργαλεία απαραίτητα για την εδραίωση του *laissez faire*.

Για τον Polanyi όμως το παράδοξο δεν τελειώνει εδώ. Η επέκταση του συστήματος αγοράς ακολουθείται από μια αντίθετη κίνηση που στόχος της ήταν η άμβλυνση των ανισοτήτων που το ίδιο το σύστημα δημιουργεί. Όπως επισημαίνει, «ο εγγενής παραλογισμός της ιδέας της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς αποτελούσε κίνδυνο για την ανθρώπινη και υλική υπόσταση της κοινωνίας. Ποια άλλη θα μπορούσε να ήταν η αντίδραση παρά η απαίτηση πάμπολλων ανθρώπων για μία μορφή προστασίας;» (Polanyi 2007:143-44) Οι αντισταθμιστικές αυτές κινήσεις απαντούσαν σε εντοπισμένα προβλήματα και κρίσεις και ήταν φύσει αυτοσχεδιαστικές και συγκυριακές. Η λανθάνουσα αυτή κοινωνική αυτοπροστασία δεν υπάκουε σε μια ιδεολογία, αλλά ήταν πολυσθενής και συντασσόταν τόσο από κρατικά όργανα όσο κι από αυτοοργανωμένες ομάδες ή και ετερόκλητα πλήθη που διεκδικούσαν συγκριμένες παροχές και προστασίες. Όπως χαρακτηριστικά γράφει, «η αντίδραση στον οικονομικό φιλελευθερισμό περιέχει όλα τα αλάνθαστα χαρακτηριστικά της αυθόρμητης πράξης. Παρατηρήθηκε σε αμέτρητα ασύνδετα μεταξύ τους σημεία, δίχως διακριτές συνδέσεις ή και ιδεολογική ομοιομορφία των άμεσα εμπλεκόμενων συμφερόντων [και κυμαινόταν] από αμιγώς ατομικιστικές έως κολεκτιβιστικές, από φιλελεύθερες έως αντιφιλελεύθερες [αντιδράσεις]» (Polanyi 2007: 148). Συνοψίζοντας αυτή τη διπλή κίνηση ο Polanyi γράφει τον γνωστό αλλά και δυσνόητο αφορισμό του: «*Laissez-faire was planned; planning was not*» (Polanyi 2001; 147). Δηλαδή, ενώ η οικονομία του *laissez-faire* ήταν προϊόν συνειδητής κεντρικής πολιτικής, οι επακόλουθοι σχεδιασμοί με σκοπό τον περιορισμό του ήταν εντελώς αυθόρμητοι. Ενώ το *laissez-faire* ήταν αντικείμενο σχεδιασμού, ο (αντισταθμιστικός) σχεδιασμός ήταν συγκυριακός.

Η Μαρία Μαυρίδου εισάγει στην καθομιλουμένη των επιστημών του χώρου και της πόλης την έννοια του «συγκυριακού» και την ανάγει σε κύριο ερμηνευτικό εργαλείο για την αστική ανάπτυξη της χώρας. Τόσο στο προσωπικό της ερευνητικό και εκπαιδευτικό έργο όσο και στο έργο που παράγεται συλλογικά από τμήμα του Τομέα II Πολεοδομίας και Χωροταξίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, η Μαυρίδου πεισματικά επανέρχεται, επαναπροσδιορίζει και εξελίσσει την έννοια αλλά και το ερμηνευτικό σχήμα που αυτή συ-

Τομέας Πολεοδομίας 1984 (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

νεπάγεται. Η λέξη εμφανίζεται ήδη στον τίτλο της διδακτορικής της διατριβής, «Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης», την οποία εκπονεί την περίοδο 1982-1987 με επιβλέπουσα τη Μαρία Μαντουβάλου, και από τότε κατέχει εξέχουσα θέση στην ερευνητική της πορεία (Μαυρίδου 1987). Το ερμηνευτικό σχήμα αυτό θα διευρυνθεί για να συμπεριλάβει το σύστημα της αντιπαροχής και της πολυκατοικίας, αλλά και τη διαπλοκή τους με την αυθαίρετη εκτός σχεδίου δόμηση (Βαΐου, Μαντουβάλου & Μαυρίδου 2000).

Μελέτη περίπτωσης της διατριβής της είναι τα Νέα Λιόσια, τα οποία ερευνά στο χρονικό, χωρικό και κοινωνικό πλαίσιο της μεταπολεμικής περιόδου για να πραγματευτεί τη σχέση θεωρίας και εμπειρικών δεδο-

μένων. Εκεί, θα μελετήσει τον μηχανισμό παραγωγής της εκτός σχεδίου δόμησης και τη διαμόρφωση της διαφορικής και απόλυτης γαιοπροσόδου. Σαν να ήταν βγαλμένο από τον στοχασμό του Polanyi, η Μαυρίδου εξηγεί ότι «η νεοκλασική κατεύθυνση που κυριαρχεί μεταπολεμικά δεν περιλαμβάνει στα αντικείμενα που διερευνά παράγοντες που θεωρούνται “εξωοικονομικοί”» (Μαυρίδου 1987: 21). Αντίθετα, η ίδια συνθέτει στατιστικά στοιχεία, νομοθετήματα και σχέδια με την έρευνα πεδίου. Συνομιλεί με τους οικιστές και συλλέγει συνεντεύξεις και μαρτυρίες για να ανιχνεύσει κίνητρα, επιθυμίες και απογοητεύσεις. Με άλλα λόγια, η Μαυρίδου ιχνηλατεί την «ενσωματωμένη οικονομία» των Νέων Λιοσίων, ακολουθώντας μια μέθοδο που τελικά την οδηγεί σε αχαρτογράφητα ερευνητικά μονοπάτια και συμπεράσματα.⁴

Αρχικά, θα απορρίψει τον παραλληλισμό των αυθαιρέτων της Αττικής με συναφείς οικισμούς της Λατινικής Αμερικής (π.χ. favelas ή barrios) και αντίστοιχα θα αντισταθεί στην εύκολη αισθητικοποίηση της φτώχειας και της άτυπης «λαϊκής» αρχιτεκτονικής της αυτοκατασκευής (βλ. Άρης Κωνσταντινίδης 1972, 1975). Επίσης, θα αμφισβητήσει συμπεράσματα ερευνητών που προηγήθηκαν, όπως παραδείγματος χάριν το επιχείρημα του Δ. Εμμανουήλ ότι στα αυθαίρετα συναντιέται ο αντικαπιταλισμός με την αυτονομία, όπου η «ιδιοκτησία [είναι] φυσική και απαλλαγμένη από καπιταλιστικές διασυνδέσεις» (Εμμανουήλ 1975:11). Και, τέλος, θα καταρρίψει την υπόθεση ότι οι αρχικοί ιδιοκτήτες των περιαστικών εκτάσεων που πουλήθηκαν ως αγροτεμάχια και χτίστηκαν με αυθαίρετα πλούτισαν υπερβολικά. Αντίθετα, η Μαρία Μαυρίδου θα αναδείξει ότι οι αγοραπωλησίες ακινήτων βασίστηκαν σε μη επιχειρηματική βάση και στις σχέσεις αλληλεγγύης και συναίνεσης μεταξύ οικιστών και αρχικών οικοπεδούχων. Στη συνέχεια, η διαδικασία αυτή ολοκληρώνεται με τη σταδιακή ένταξη των οικισμών στα σχέδια πόλης και τη νομιμοποίηση της υπάρχουσας κατάστασης. Παρόλα τα προφανή προβλήματα που ο μηχανισμός δημιουργεί (π.χ. έλλειψη κοινόχρηστων χώρων και υποδομών), η Μαυρίδου συμπεραίνει ότι μετά τον πόλεμο η δραματική έλλειψη κατοικίας για τον αστικοποιούμενο αγροτικό πληθυσμό θα καλυφθεί από την αυθαίρετη εκτός σχεδίου δόμηση, η οποία υποκατέστησε στην ουσία την κοινωνική πολιτική κατοικίας.

Εν συντομία, λοιπόν, η Μαρία Μαυρίδου υποστηρίζει ότι «οι όροι, υπό τους οποίους επιτελείται μεταπολεμικά η αναπτυξιακή διαδικασία και συγκροτείται ο αστικός χώρος, έχουν σαν βασικό στοιχείο το “συγκυριακό”» (Μαυρίδου 1987:21). Και με χαρακτηριστική οξύδερκεια εξηγεί ότι η ανάπτυξη αυτή διαμορφώνεται σε σημαντικό βαθμό από τις δράσεις ατόμων και ομάδων οι οποίες ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά γεγονότα και κρατικές πολιτικές. Οι δράσεις αυτές είναι μη προβλεπόμενες και «συγκροτούν διαδικασίες ανεξάρτητες σε μεγάλο βαθμό από εκείνες που ρητά επιδιώκονται από την κρατική εξουσία» αλλά και τον κυρίαρχο λόγο. Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο ανάπτυξης, η ατομική δράση, όσο κι αν είναι υπερκαθορισμένη, κινείται βάσει προσωπικών επιθυμιών, κινήτρων και αξιών και όχι με ορθολογικούς και προδιαγεγραμμένους στόχους. Όπως εξηγεί, η κοινωνική δυναμική δεν είναι μονοσήμαντα προσδιορι-

σμένη, αλλά μπορεί να οδηγηθεί σε κατευθύνσεις μη προβλέψιμες και μη άμεσα ορατές. Η Μαυρίδου σμιλεύει έναν ορισμό για τις πολιτικές διεκδικήσεις και τις στρατηγικές επιβίωσης που δεν χωρά σε ορθόδοξα δόγματα και άκαμπτα ιδεολογικά σχήματα.

Στον στοχασμό της «οι υποτελείς» όχι μόνο μπορούν και μιλούν, αλλά εκμεταλλεύονται συγκυρίες και δημιουργούν συγκυρίες, δρουν και διεκδικούν είτε ατομικά είτε συλλογικά στο πεδίο της πόλης. Με το έργο της, μας προτρέπει να αφουγκραστούμε τις συναρθρώσεις των στρατηγικών επιβίωσης, των αυθόρμητων και πολλές φορές ευκαιριακών προταγμάτων και αγώνων της καθημερινότητας. Ίσως ακόμα πιο θεμελιακά, μας ζητά να ανακαλύψουμε το λανθάνον δυναμικό τους –το ενδεχόμενο– και να το καταγράψουμε χωρίς συγκατάβαση ή επιστημονικό πατερναλισμό. Αυτό απαιτεί την αναστολή της επιστημονικής υπεροψίας και κρίσης ή, όπως σκωπτικά γράφει, «τα προϊόντα της επαγγελματικής ιδεολογίας πολεοδόμων και αρχιτεκτόνων» (Μαυρίδου 1987:7). Η ίδια, μετά από μια ολόκληρη ζωή που μελετά την αυθαίρετη περιαστική δόμηση στην Ελλάδα, αυτό ακριβώς πράττει όταν γράφει: «As ξαναδούμε όμως και το ζήτημα της κοινωνικής ειρήνης που επικράτησε κατά τη διαδικασία αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας» (Μαντουβάλου & Μαυρίδου 1993:26). Και συνεχίζει λέγοντας ότι πέρα από την αλληλεγγύη που κινεί τη φάση οικοδόμησης των αυθαιρέτων, «δεν υπάρχουν εκδηλώσεις στην τοπική κοινωνική ζωή που να δείχνουν ότι αναπτύσσεται συλλογική συνείδηση της αντικειμενικά κοινής τύχης όλων των οικιστών. Μπορούμε μήπως να συνδέσουμε την “κοινωνική ειρήνη” που επικράτησε με την απουσία κοινωνικού κινήματος και να την ερμηνεύσουμε ως παθητικότητα και αδιαφορία για τα κοινά, ως ατομικισμό;» Στο φαινομενικά ρητορικό αυτό ερώτημα τελικά απαντάει ότι ένα τέτοιο συμπέρασμα «θα ήταν πολύ σχηματικό για ένα ιδιαίτερα σοβαρό θέμα» (Μαντουβάλου & Μαυρίδου 1993:2).

Καταλήγοντας, θα σφετεριστώ για μία ακόμα φορά την οικειότητα που τόσο απλόχερα μου πρόσφερε η Μαρία και θα παρερμηνεύσω αυτή την απάντηση. Καθώς ο κυρίαρχος λόγος, όλο και πιο επίμονα, προβάλλεται με μια σειρά κανονιστικών και ετεροκανονιστικών όρων, εξουδετερώνοντας διαφορετικούς τρόπους συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης, τα διακυβεύματα πληθαίνουν. Σ’ αυτή την πολυμέτρη επίθεση, οι προσωρινές και εύθραυστες συναρθρώσεις που περι-

γράφονται στο ερευνητικό της έργο δεν είναι μόνο εφικτές, αλλά και ριζοσπαστικές. Ως φορείς πολιτικών διεκδικήσεων είναι αυτοκαθοριζόμενες και συγκυριακές. Χωρούν πιο πολλές και πιο πολλούς, δεν απαιτούν την διάπλαση μιας κοινής συνείδησης, αλλά την επιθετικότητα, την αμοιβαιότητα και την αλληλεγγύη.

Σημειώσεις

2. Ενδεικτικά, μερικά κείμενα που εμφανίζονται στο έργο της Μαυρίδου: Wallerstein (2004), Gorz (2010), Τσουκαλάς (1986).
3. Για αναλυτικότερα βιογραφικά στοιχεία, βλ. Block & Sommers (1999).
4. Αδιαμφισβήτητη, η προσέγγιση της Μαυρίδου συνομιλεί με την πρότερη διδακτορική διατριβή της επιβλέπουσάς της, Mantouvalou (1980).

Βιβλιογραφία

- Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. & Μαυρίδου, Μ. (2000) «Η Μεταπολεμική Ελληνική Πολεοδομία Μεταξύ Θεωρίας και Συγκυρίας», *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Εταιρείας Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας*, Βόλος, 25-37.
- Block, F. & Sommers, M. (1999) «Πέρα από την πλάνη του οικονομισμού: Η ολιστική κοινωνική επιστήμη του Karl Polanyi» στο: *Ιστορική Κοινωνιολογία. Όραμα Και Μέθοδος*, Αθήνα: Κατάρτι, 77-79.
- Εμμανουήλ, Δ. (1975) «Αντικαπιταλισμός και αυτονομία στη μεταπολεμική ιστορία των αυθαιρέτων και το πρόβλημα της

λαϊκής κινητοποίησης για οικιστική αλλαγή», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 1*.

- Gorz, A. (2010) *Critique of Economic Reason*, Verso Books.
- Κωνσταντινίδης, Α. (1972) «Δοχεία ζωής, ή το πρόβλημα για μια αληθινή Ελληνική αρχιτεκτονική», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*.
- Κωνσταντινίδης, Α. (1975) *Στοιχεία Αυτογνωσίας: Για Μια Αληθινή Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Μαντουβάλου, Μ. & Μαυρίδου, Μ. (1993) «Αυθαιρέτη Δόμηση: Μονόδρομος σε Αδιέξοδο;», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων 7*.
- Μαυρίδου, Μ. (1987) *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαιρέτης εκτός Σχεδίου Δόμησης*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ.
- Mantouvalou M. (1980), «Production de Logements et Rapports de Pouvoir en Grèce», διδακτορική διατριβή, Ecole de Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris.
- Polanyi, K. (2001) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, MA: Beacon Press (ελληνική έκδοση: Polanyi, K. (2007) *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Θεσσαλονίκη: Νησίδες).
- Ruggie, J. G. (1982) «International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order», *International Organization*, 36(2), 379-415.
- Σκομβούλης, Μ. (2006) «Karl Polanyi, Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Ανθρωπολογική και Ιστορική Κριτική της Οικονομίας της Αγοράς», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τχ. 16, 285-310.
- Τσουκαλάς Κ. (1986) *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Wallerstein, I. (2004) *World-Systems Analysis*, Durham: Duke University Press.

ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ: ΜΙΑ ΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΜΑΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ

Μάχη Καραλή¹ και Αγνή Παπαϊωάννου²

Ως συνάδελφοι με τη Μαρία Μαυρίδου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ είχαμε την τύχη να συνεργαστούμε μαζί της στο μάθημα 7ου εξαμήνου του Τομέα Πολεοδομίας «Σχεδιασμός αστικού χώρου», στο οποίο για κάποια χρόνια συμμετείχαν συνεργάτες/τιδες από την περιοχή των Συνθέσεων, στην οποία και ανήκαμε.

Μέχρι τότε για μας η Μαρία ήταν μια συμπαθής, σοβαρή συνάδελφος, ήσυχη, «στη σκιά» κατά κάποιον τρόπο. Η συνεργασία μαζί της μας αποκάλυψε πολλά πίσω από την πρώτη εικόνα. Επρόκειτο για μια συνάδελφο υπεύθυνη, εργατική, συνεργάσιμη, με βαθιά γνώση του αντικειμένου της. Σε άκουγε προσεκτικά, αναγνώριζε τη δου-

1. Ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ, machikarali@yahoo.gr

2. Τέως επίκουρη καθηγήτρια ΕΜΠ, agnespapaioannou@gmail.com

Τομέας Πολεοδομίας 1984 (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

λειά σου, χωρίς καμιά τάση για επιβολή και προβολή· το ακριβώς αντίθετο. Έτσι, η συνεργασία μαζί της δεν ήταν καθόλου ανταγωνιστική. Αντίθετα, ήταν απολαυστική, σε έκανε να νιώθεις άνετα, έρεε αβίαστα, με φυσικότητα. Και το κυριότερο, ήταν μια συνεργασία πολύ επωφελής για τους σπουδαστές και τις σπουδάστριες, γιατί έτσι περνούσε σ' αυτούς/ές το μέγιστο των όσων μπορούσαμε να τους μεταδώσουμε. Επίσης έδινε ένα σωστό παράδειγμα συνεργασίας, η οποία είναι απαραίτητη για την άσκηση της αρχιτεκτονικής, τόσο στο επίπεδο των σπουδών, όσο και στο επάγγελμα.

Το κλίμα της συνεργασίας έδινε ένα θετικό αποτέλεσμα στη σύνθεση της μικρότερης κλίμακας –της κατοικίας– με τη μεγαλύτερη –της γειτονιάς και της πόλης–, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να αναπτυχθεί ένας διάλογος ανάμεσα στο δικό μας αντικείμενο διδασκαλίας και το δικό της. Τελικά, πιστεύουμε ότι η συνεργασία μας ήταν γόνιμη και δημιουργική.

Η Μαρία ήταν ένας χαρακτήρας πράος, ήρεμος, νηφάλιος και ταυτόχρονα δυναμικός, αλλά και πολύ ευχάριστος, με αίσθηση του χιούμορ –έκανε πλάκα– πράγμα που έκανε πιο αποδοτική τη συνεργασία και βοηθούσε να ξεπεραστούν οι όποιες δυσκολίες. Ήταν ένας άνθρωπος που εύκολα μπορούσες να αναπτύξεις μαζί του ειλικρινείς, φιλικές, ανθρώπινες σχέσεις. Ήταν μια όαση στην καθημερινότητά μας.

Δύο χαρακτηριστικά της που πηγάζουν από την καλοσύνη της, αλλά που μπορεί να τη δυσκόλεψαν στη ζωή της ήταν ότι ίσως έδειχνε εμπιστοσύνη σε όλους/ες γύρω της –πολλές φορές χωρίς να το αξίζουν– και ότι ήταν τελειομανής. Ενδιαφερόταν για όλους/ες και για όλα, είχε την έγνοια τους, παραμερίζοντας έτσι τον εαυτό της. Ακόμα και μέχρι το τέλος!

Η Μαρία ήταν ένας άνθρωπος με ενσυναίσθηση, με κατανόηση και έντονο το στοιχείο της αλληλεγγύης. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε μια δύσκολη στιγμή για τη μία από εμάς, η συμπαράστασή της ήταν απόλυτη: πήρε επάνω της την ευθύνη του μαθήματος και την απάλλαξε, ώστε να μπορέσει να ασχοληθεί απερίσπαστη με το πρόβλημά της.

Ίσως πολλά από αυτά θα έπρεπε να ισχύουν σε κάθε συνεργασία και μάλιστα στην εκπαιδευτική κοινότητα. Δυστυχώς όμως, εμείς τουλάχιστον, δεν το συναντήσαμε. Αντίθετα βρεθήκαμε συχνά αντιμέτωπες με έντονο ανταγωνισμό, που έφτανε κάποιες φορές στα όρια της ανθρωποφαγίας.

Για μας, η Μαρία είναι ένα φωτεινό παράδειγμα –κατά τα φαινόμενα σπάνιο– πανεπιστημιακής δασκάλας. Το πιθανότερο είναι να αποτελεί και σπάνιο φωτεινό παράδειγμα ανθρώπου συνολικά.

ΣΥΓΚΡΟΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ. Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗ ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ

Κωνσταντίνος Μωραΐτης¹

Προοίμιο

Κάποιοι ξεκινάμε την ακαδημαϊκή διδακτική μας δραστηριότητα εγκλωβισμένοι στη νεανική μας αλαζονεία, πιστεύοντας πως η γνώση είναι για εμάς ήδη δεδομένη και πως αυτήν αρκεί να μεταφέρουμε στους σπουδαστές μας. Αν είμαστε τυχεροί και στοιχειωδώς ευαίσθητοι, μαθαίνουμε πως η διδασκαλία είναι διαδικασία αμφίπλευρη: από εμάς σε αυτούς και από αυτούς σε εμάς και πως αυτό το «εμάς» μπορεί να λειτουργήσει σε αριθμό πληθυντικό. Υπαινίσσεται τότε τη συνεργασία διδασκόντων από διαφορετικές γνωστικές-επιστημονικές περιοχές και την αθροιστική συσχέτιση της διδακτικής ευφυΐας και εμπειρίας. Σε μια τέτοια συνθήκη ευτυχούς διδακτικής συνεργασίας, με τη Μαρία Μαυρίδου και τη νεότερη συνάδελφο Ιφιγένεια Μάρη,² παραπέμπει το κείμενό μου, αφιερωμένο στον τρόπο με τον οποίο η διδασκαλία του τοπιακού σχεδιασμού δεν είναι σημαντική για να εμπλουτίσει μόνο τον αρχιτεκτονικό και αστικό σχεδιασμό, αλλά και για να δείξει τη βαθύτατη συνθετική συνάφεια ανάμεσα στην τοπιακή σύνθεση και στην αρχιτεκτονική ή αστική σύνθεση.

Η επαγγελματική καταγωγή του ενδιαφέροντος για τον σχεδιασμό του τοπίου στον γράφοντα

Το προσωπικό μου ενδιαφέρον για τον σχεδιασμό του τοπίου ξεκινά από πεζούς, πρακτικούς, επαγγελματικούς λόγους. Από τη συμμετοχή σε έναν παλαιότατο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό, αυτόν του Πάρκου του Σκοπευτήριου Καισαριανής, τον χειμώνα του 1985. Είχε ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται από τότε στην ελληνική επικράτεια, ένα πρώτο ενδιαφέρον για παρεμβάσεις ανάλογες, που πιθανότατα αποτελούσε τον απόηχο ανάλογων προτάσεων σε χώρες με περισσότερο συγκροτημένη τη σχετική γνώση. Χτύπησε λοιπόν την πόρτα μας τότε μια κατεύθυνση σχεδιασμού προκλητική για φιλοπερίεργους και επαγγελματικά φιλόδοξους νέους αρχιτέκτονες, η οποία, παρά κάποια σημαντικά νεότερα ελληνικά παραδείγματα,³ εμφανιζόταν δυστυχώς στην πατρίδα μας εμφανώς υποτονική και παραμελημένη, αν και διέθετε για τον Δυτικό πολιτισμό εξαιρετικό ιστορικό βάθος.

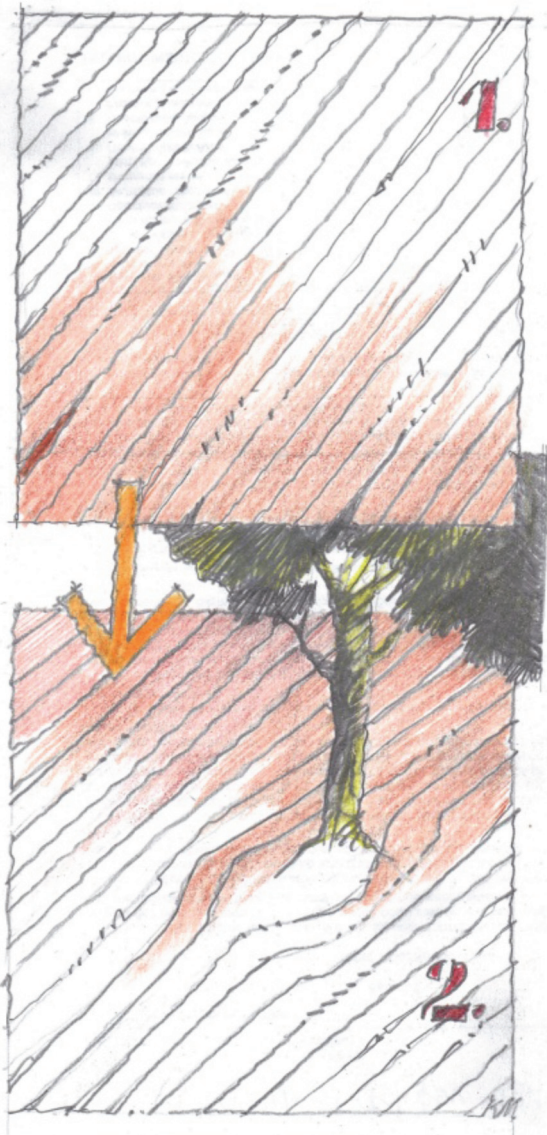
Πώς όμως οι νέοι αρχιτέκτονες θα αντιμετώπιζαν ένα αντικείμενο που δεν γνώριζαν, το αντικείμενο του σχεδιασμού και της συσχέτισης-σύνθεσης φυσικών τοπιακών στοιχείων; Πιθανότατα με τη συνεργασία με άλλες ειδικότητες επιστημόνων, που κατείχαν τη βοτανολογική και γεωπονική γνώση. Η εμπειρία μου από μια ανάλογη συνεργασία υπήρξε γόνιμη. Γόνιμη πρακτικά, αλλά πολύ περισσότερο θεωρητικά, καθώς απέδειξε τούτη την ερευνητική αλήθεια: οι αρχιτέκτονες της ομάδας μελέτης του διαγωνισμού για το Πάρκο Καισαριανής μπορούσαν να σχεδιάσουν, να απεικονίσουν και άρα να συνθέσουν αυτό που μόλις και μετά βίας γνώριζαν ως φυσική συνθήκη. Διέθεταν δηλαδή εργαλεία και διαδικασίες σχεδιαστικής μορφοποίησης που προέρχονταν μεν από διαφορετικές περιοχές χωρικής εφαρμογής, μπορούσαν όμως, εξαιτίας της αφαιρετικής τους ποιότητας, να επεκταθούν και να εφαρμοστούν και στον τοπιακό σχεδιασμό φυσικών στοιχείων. Η θεωρητική ολοκλήρωση αυτής της διαίσθησης απαίτησε περισσότερο από δέκα χρόνια προσωπικής συνθετικής και διδακτικής εμπειρίας προκειμένου να ωριμάσει. Περισσότερο από δέκα χρόνια εμπειρίας σε μαθήματα μεταπτυχιακού αλλά και προπτυχιακού επιπέδου,

1. Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, mor@arisarc.gr

όπως σε εκείνο το ανθοφόρο μάθημα για παράδειγμα, με τη Μαρία Μαυρίδου και την Ιφιγένεια Μάρη, στο εαρινό εξάμηνο του 2006 στη σχολή μας, τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ.

Αφαίρεση και σχηματισμός ή σχηματοποίηση

Ας επιστρέψω όμως στο 1985, ώστε να περιγράψω αυτό που μπορέσαμε να ερμηνεύσουμε αρκετά αργότερα, με τη βοήθεια της συλλογικής διδακτικής εμπειρίας. Αναγκασμένος, παιδί της πόλης εγώ, να σχεδιάσω ένα οργωμένο χωράφι που την επιφάνειά του διέκοπτε

Εικόνα 1. Σχηματοποιώντας ένα οργωμένο χωράφι.

ο κορμός μιας ελιάς, σχεδίασα πρώτα (βλ. το πρώτο σκαρίφημα της εικόνας 1), παράλληλες γραμμές άροσης που αιφνίδια διακόπτονται από την παρουσία του κορμού. Η παρατήρηση συναδέλφου με καταγωγή αγροτική επεσήμανε πως κάτι τέτοιο προφανώς δεν συμβαίνει. Το άροτρο, πλησιάζοντας το δέντρο, αρχίζει να παρεκκλίνει από την ευθεία και οι γραμμές άροσης καμπυλώνονται, ώστε να αποφύγουν τον κορμό έως ότου ξαναγίνουν ευθείες. Ήταν ελάχιστα πιθανόν η επιτροπή κρίσης του διαγωνισμού να κατανοήσει την αναντιστοιχία της πραγματικής διαδικασίας και της σχεδιαστικής της απόδοσης και να τη θεωρήσει λανθασμένη. Μπήκα εντούτοις στον κόπο να επανασχεδιάσω το ζητούμενο, καταλήγοντας στο δεύτερο σκαρίφημα της εικόνας 1.

Τι είχε συμβεί; Είχα παραγάγει αρχικά μια αφαιρετική, σχηματική εικόνα της πραγματικότητας, ένα αφαιρετικό «σχήμα» της το οποίο, κατά την άποψή μου, δεν απέδιδε ένα χαρακτηριστικό της που φαινόταν ενδιαφέρον. Επέστρεψα τότε στον αρχικό σχεδιασμό και μετέβαλα τον τρόπο αφαίρεσης και σχηματισμού ή σχηματοποίησης του πραγματικού τόπου, ώστε να καταφέρω να αποδώσω το ζητούμενο.

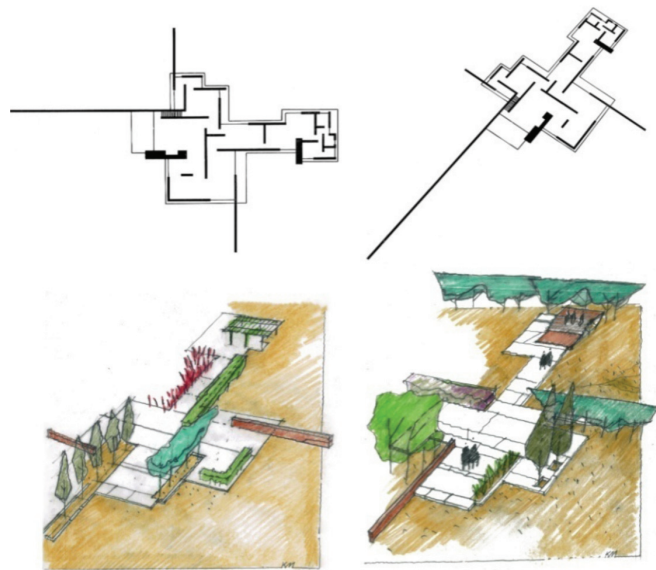
Τι όμως είναι ένα «σχήμα» που περιγράφει την πραγματικότητα και πώς μπορεί να συσχετιστεί με τον όρο «αφαίρεση»; Είναι μια μορφή ή ένα σύστημα σχέσεων που μένει από τη συνολική εποπτεία της πραγματικότητας, όταν της αφαιρέσουμε όλα όσα δεν μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα. Όταν κρατήσουμε όλα όσα μας είναι απόλυτα απαραίτητα για να την ελέγξουμε και να την οργανώσουμε νοητικά και, αν αναφερθούμε σε διαμορφώσεις χωρικές, να την οργανώσουμε επίσης κατασκευαστικά. Στην καντιανή *Κριτική του καθαρού λόγου*, η θεωρία του «σχηματισμού – Schematismus», θέτει τους όρους αντίληψης της εξωτερικής πραγματικότητας, συναρτημένους με εγγενή νοητικά πρότυπα, τα «σχήματα» (Kant: 1979, 157-168). Το «σχήμα» αναφέρεται σε μια ενέργεια νοητικού υπερκαθορισμού του πραγματικού. Συνεισφέρει το σχήμα, το γενικευμένο ισοδύναμο όλων των επιμέρους, κατά περίπτωση μερικών πραγματώσεων. Έτσι, χάρη στο σχήμα, η εμπειρική εποπτεία υποστηρίζεται από «έναν κανόνα σύμφωνα προς τον οποίο η φαντασία μπορεί να σκιαγραφεί γενικά τη μορφή, χωρίς να περιορίζεται σε κάποια αποκλειστικά ιδιαίτερη μορφή που μου προσφέρει η εμπειρία ή και σε κάποια δυνατή εικόνα που μπορώ να παραστήσω συγκεκριμένα». «Στη ζωγραφική, τη γλυπτική

και γενικά σ' όλες τις πλαστικές τέχνες», σημειώνει στην *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, «καθώς και στην αρχιτεκτονική και την αρχιτεκτονική των κήπων, στον βαθμό που είναι καλές τέχνες, το ουσιώδες είναι το σχέδιο⁴: στο οποίο η αρχή της καλαισθησίας δεν συνίσταται σε ό,τι είναι ευχάριστο στην αίσθηση, αλλά σε ό,τι αρέσει μέσω της μορφής του». Ο όρος «μορφή» αναφέρεται στη συνέχεια του κειμένου της *Κριτικής της κριτικής ικανότητας* όχι στο σύνολο των χαρακτηριστικών, αλλά στο αφαιρετικό υπόβαθρο της τελικής παρουσίας των παραστάσεων. Μπορεί να υποβαστάζει άλλα, πρόσθετα, ελκυστικά ή παρελκυστικά «πάρεργα» χαρακτηριστικά, όπως το χρώμα. Παραμένει εντούτοις αυτή, η αφαιρετική σχηματοποιημένη απόδοση, το βασικό καθοριστικό υπόβαθρο που υποστηρίζει νοητικά την έκφραση. Ο όρος «μορφή» εμφανίζεται δηλαδή εν προκειμένω ως αντίστοιχος προς το ουσιώδες, αχρωματικό, σκελετικό, σχεδόν άυλο, νοητικά καθοριστικό σκαρίφημα.

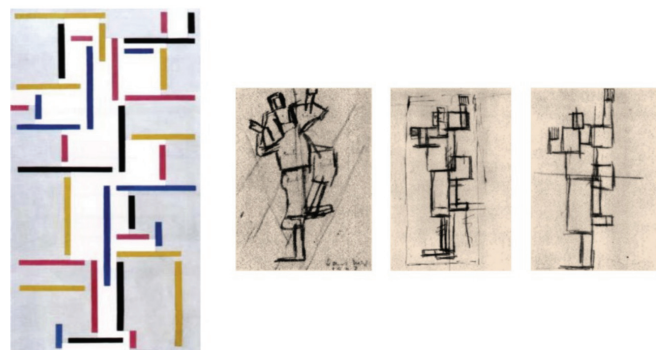
Είναι φανερό πως γεννιούνται μια σειρά ερωτήματα. Το πρώτο αφορά την πολιτισμική και πολιτική σημασία αυτών των απόψεων, που ανάγονται σε θεωρητικά κείμενα συγκροτημένα δύομιση αιώνες πριν. Το δεύτερο αφορά το δικαίωμα να επικαλούμαστε αυτές τις απόψεις σήμερα, συσχετίζοντας τες με θεωρητικές θέσεις πλησιέστερες σε εμάς. Το τρίτο, τέλος, ερώτημα αφορά τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι απόψεις αυτές μπορούν να συσχετιστούν με την περιοχή της σύνθεσης, της αρχιτεκτονικής σύνθεσης και του αστικού ή τοπιακού σχεδιασμού.

Απαντώντας στο πρώτο ερώτημα, θα επισημάνω πως η θεωρία του σχηματισμού εμφανίζεται σε μια περίοδο κατά την οποία ο Δυτικός πολιτισμός δεν ενδιαφέρεται απλώς να κατανοήσει τις διεργασίες συγκρότησης και παραγωγής της γνώσης, αλλά επιμένει επίσης να τις ελέγξει και να ενισχύσει την κανονικοποίησή τους. Έτσι δεν φαίνεται παράδοξη η συγγένεια της θεωρητικής αναφοράς σε διεργασίες όπως η νοητική αφαίρεση ή ο σχηματισμός με τη συγκρότηση παιδαγωγικών προσεγγίσεων σαν αυτές που αναφέρονται στο παιδαγωγικό σύστημα του Friedrich Froebel το οποίο απευθύνεται σε νήπια, στην υπαγωγή της νηπιακής έκφρασης των παιδιών του kindergarten, του πρώτου νηπιαγωγείου, σε όρους αφαιρετικής οργάνωσης και σχηματοποίησης. Ούτε είναι βέβαια παράδοξη η συσχέτιση αυτής της εξ απαλών ονύχων αγωγής με την εξελιγμένη αγωγή που ο Johannes Itten προσέφερε στα

εισαγωγικά μαθήματα των σπουδαστών αρχιτεκτονικής του Bauhaus (Brosterman 2002/03). Ο Itten διέθετε άμεση γνώση και εμπειρία του παιδαγωγικού συστήματος του Froebel, όπως συνέβαινε και με άλλους σημαντικούς εκπροσώπους της νεωτερικής τέχνης, της τέχνης δηλαδή της περιόδου του μοντερνισμού. Εννοούμε τους Piet Mondrian και Wassily Wassilyevich Kandinsky, αλλά και τον Pierre Jeanneret – Le Corbusier και τον Frank Lloyd Wright. Ωστε η νεωτερική θεώρηση διακατέχεται από ένα κεντρικό ενδιαφέρον

Εικόνα 2. Η κάτοψη της «Κατοικίας από οπτοπλινθοδομή» και δυο απόψεις, από τον συγγραφέα, να σχεδιάσει υπαίθριο χώρο με βάση την αφαιρετική σχηματική οργάνωση της κτιριακής δομής της κατοικίας.

Εικόνα 3. Ο πίνακας «Ρυθμός του ρωσικού χορού», του ζωγράφου και αρχιτέκτονα Theo van Doesburg, στα αριστερά και δεξιά η ακολουθία σχεδιασμού του με σειρά διαδοχικών αφαιρετικών σκαριφημάτων.

για τις διεργασίες αφαίρεσης και σχηματισμού που φαίνεται να διατρέχει πολλές πολιτισμικές περιοχές ταυτόχρονα, είτε αυτές αφορούν την υψηλότερη θεωρητική διατύπωση, είτε παιδαγωγικές πρακτικές, είτε την έκφραση των τεχνών.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά τη συσχέτιση των προηγούμενων απόψεων με θεωρητικές θέσεις πλησιέστερες σε εμάς. Η απάντηση πρέπει να είναι θετική. Ο Jean Piaget, παιδαγωγός και επιστημολόγος με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γενετική επιστημολογία και τη «γνωστική ανάπτυξη – cognitive development», για τις διαδικασίες δηλαδή σταδιακής συγκρότησης της γνώσης στα παιδιά και για τη συσχέτισή τους με τη συγκρότηση των γνωστικών δομών γενικότερα, αναφέρεται με έμφαση στη νοητική αφαίρεση. Θα χρησιμοποιήσει επίσης τον ενεργητικό αυτή τη φορά όρο «σχηματοποίηση – schematisation». Περιγράφει έτσι όρους συγκρότησης των σχημάτων της νόησης που δεν είναι «υπερβατολογικοί – transzendentalen», όπως στον Kant, που δεν ορίζουν δηλαδή a priori εσωτερικές συνθήκες γνώσης που προηγούνται των αντικειμένων, αλλά συγκροτούνται σε επενέργεια με αυτά.

Ο συνθετικός εμπλουτισμός του τοπιακού σχεδιασμού με αναφορά στην αφαιρετική ζωγραφική απόδοση και στη νεωτερική αρχιτεκτονική σύνθεση

Ας απαντήσουμε τώρα στο τρίτο ερώτημα. Οι προηγούμενες επισημάνσεις μπορούν ίσως να αντιμετωπιστούν ως υπερβολική θεωρητική εκζήτηση, ως προσπάθεια να αποδοθεί θεωρητικό βάρος σε μια πρακτική σχεδιαστική διεργασία που θα ήταν αρκετό να παραμείνει σε επίπεδο χειρωνακτικής εκφραστικής απλούστευσης. Αντίθετα όμως, μπορεί να τονιστεί η βεβαιότητά μας πως οι εκφραστικές πρακτικές, σε όλο το εύρος των ιστορικών τους εκφάνσεων, διαθέτουν πολλαπλές πολιτισμικές συνάψεις. Συσχετίζονται με το ευρύτερο σύνολο των πρακτικών της πολιτισμικής και πολιτικής παραγωγής, από το οποίο σε κάθε ιστορική περίοδο η κοινωνική γνώση εκφύεται. Στο πλαίσιο αυτό, το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της νοητικής αφαίρεσης και του σχηματισμού, συνδέεται με την απαίτηση των νεωτερικών Δυτικών κοινωνιών να διερευνήσουν τα ελεγκτικά χαρακτηριστικά της νόησης, σκοπεύοντας προφανώς να ενισχύσουν την εφαρμογή

τους, όχι μόνο στη συγκρότηση της επιστήμης, αλλά επίσης στην ευρύτερη έκφραση του πολιτισμού.

Τούτη η πρόθεση ελέγχου, συσχετισμένη με το αφαιρετικό σχηματικό υπόβαθρο του σχεδιασμού και εφαρμοσμένη στην προσέγγιση του κήπου και του τοπίου, περιγράφεται νομίζω με τρόπο εξαιρετικό στην περίπτωση του κηποτεχνικού μανιφέστου *Freedom in the Garden*. Στο κείμενο αυτό, που δημοσιεύεται στα μέσα του προηγούμενου αιώνα (Rose 1993), υποδεικνύεται πως ο σχεδιασμός των υπαίθριων διαμορφώσεων μπορεί συνθετικά να βοηθηθεί από το παράδειγμα της κτιριακής αρχιτεκτονικής ή της αφαιρετικής ζωγραφικής, όπως αυτές παρουσιάζονται στη νεωτερική, μοντερνιστική τους άνθηση.⁵ Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας του κειμένου παραπέμπει στην κάτοψη της «Κατοικίας από οπτοπλινθοδομή» του Mies van der Rohe, όπως και στον πίνακα «Ρυθμός του ρωσικού χορού» του ζωγράφου και αρχιτέκτονα Theo van Doesburg. Τόσο στο πρώτο εκφραστικό δείγμα αναφοράς όσο και στο δεύτερο η έμφαση αποδίδεται στο αφαιρετικό συνθετικό υπόβαθρο. Στην περίπτωση της κατοικίας, η κάτοψή της αντιμετωπίζεται ως σύστημα γεωμετρικών χαράξεων που μπορούν να υλοποιηθούν με διαφορετικούς όρους υλικότητας, είτε σκληρής δομικής κατασκευής είτε αντίστοιχους σε στοιχεία φύτευσης. Ανάλογα, το σύστημα χαράξεων του πίνακα του Van Doesburg μπορεί να υποβαστάξει μια σειρά από διαφορετικές υλικές εκφράσεις, αλλά το σημαντικό είναι, εν προκειμένω, πως προέρχεται από τη σταδιακή αφαίρεση και σχηματική απόδοση της αρχικής φιγούρας ενός χορευτή, από τον οποίο απομένει εντέλει μόνο μια ρυθμική εναλλαγή χρωμάτων και μεγεθών.

Είναι φανερό η συγγένεια των προηγούμενων εκφραστικών αναφορών με την αφηρητική σκέψη αυτού του κειμένου. Κατευθύνονται και αυτές προς τη σαφή υπόδειξη πως αφαιρετικές συνθετικές σχηματοποιήσεις μπορεί να είναι κοινές σε περιοχές όπως η αρχιτεκτονική και αστική σύνθεση, η τοπιακή σύνθεση με έντονη συμμετοχή φυσικών στοιχείων ή η ζωγραφική σύνθεση.

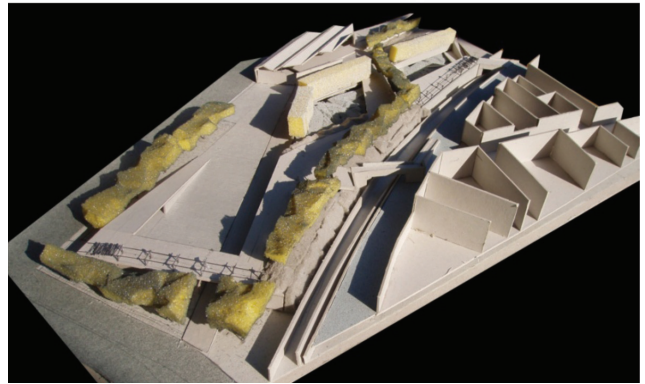
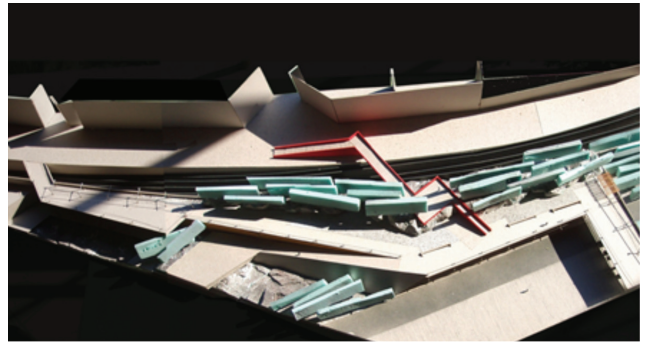
Επιστρέφοντας στα μαθήματα της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Στο εαρινό εξάμηνο του 2006 στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ η προσπάθεια της διδακτι-

κής ομάδας μας με τη Μαρία Μαυρίδου και την Ιφιγένεια Μάρη αφορούσε αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση των προηγούμενων συσχετισμών· των συσχετισμών ανάμεσα στον αρχιτεκτονικό ή αστικό σχεδιασμό και τον τοπικό σχεδιασμό, στην προσπάθεια οργάνωσης μαθημάτων συνεργασίας ανάμεσα σε διδάσκοντες διαφορετικής διδακτικής εμπειρίας, ικανών να υποστηρίξουν συνθετικές προσεγγίσεις υπαίθριων χώρων και τοπικών παρεμβάσεων. Το ακριβές θέμα του μαθήματος αφορούσε παρέμβαση στην περιοχή απόληξης της οδού Ερμού, στην περιοχή δηλαδή της μη πραγματοποιημένης «Τρίτης πλατείας», στη γειτονία του αρχαιολογικού χώρου του Κεραμεικού (Μωραΐτης 2015:18-22 και 127-129).

Η αρχική υπόδειξη της διδακτικής ομάδας προς τους σπουδαστές αφορούσε, ανάμεσα στα άλλα, την προτροπή να χρησιμοποιήσουν τα στοιχεία της φύτευσης με τρόπο ανάλογο προς τη συνθετική χρήση των «σκληρών» συνθετικών στοιχείων που αντιστοιχούν στην κτιριακή αρχιτεκτονική. Η προτροπή αυτή διατυπώθηκε χαρακτηριστικά με τη δήλωση πως τα στοιχεία της φύτευσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν με τρόπο «δομικό», τονίζοντας επομένως πως αφενός συμμετέχουν στην οργανωτική-δομική συγκρότηση της σύνθεσης και πως αποτελούν, επιπλέον, στοιχεία κατασκευαστικά-δομικά, εν πολλοίς ισότιμα με αυτά των κτιριακών δομών με τις οποίες οι σπουδαστές μας διέθεταν ήδη σχεδιαστική εξοικείωση. Ενδεικτικά θα περιγράψω το παράδειγμα της εικόνας 4, που τη διαδέχεται η εικόνα 5. Στην εικόνα 4 μικρά κομμάτια από πράσινο υλικό θερμομόνωσης χρησιμοποιούνται για να αποδώσουν άτεχνα ακατάστατους και ασύνθετους όγκους πρασίνου. Η πρώτη αυτή αμήχανη προσέγγιση οδήγησε εντούτοις στη σημαντική διαπίστωση ότι η φύτευση μπορούσε να διαθέτει συνθετικό όγκο και επομένως να αποτελέσει πρωτεύον συνθετικό στοιχείο χωρικής οργάνωσης.

Έτσι, η ίδια σπουδαστική ομάδα μπόρεσε σύντομα να οδηγηθεί στη δεύτερη, ωριμότερη συνθετική πρόταση της εικόνας 5. Στην πρόταση αυτή, μια τεθλασμένη σειρά δέντρων που έχουν αποδοθεί με κομμάτια από κίτρινο σφουγγάρι, επαναλαμβάνει στον χώρο την πτύχωση που διαμορφώνει, σε πρώτο χαμηλότερο επίπεδο, ένα στέγαστρο σε σχήμα σπείρας προορισμένο να στεγάσει την ημιυπαίθρια αγοραστική δραστηριότητα της «Τρίτης πλατείας». Με επίσης σαφή συνθετικό τρόπο, στην πάνω πλευρά της εικόνας 5, μια

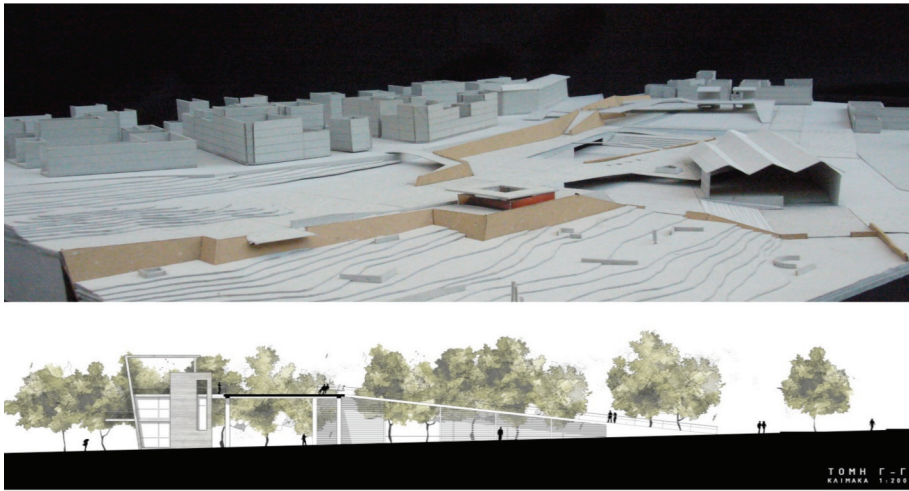
Εικόνες 4 (επάνω) και 5 (κάτω). Προσεγγίσεις επανασχεδιασμού της περιοχής της «Τρίτης πλατείας» στον Κεραμεικό, σε δύο διαφορετικά προπλάσματα. Ακαδ. έτος 2005-2006, μάθημα 8ου εξαμήνου με αντικείμενο «Αρχιτεκτονική υπαίθριων δημοσίων χωρών σε αστικό και φυσικό τοπίο». Σπουδαστές Ν. Λιβαθηνός και Μ. Τριανταφύλλου, διδάσκοντες: Μ. Μαυρίδου, Ι. Μάρη, Κ. Μωραΐτης.

δεύτερη ομάδα δέντρων συμπλέκεται με την πρώτη. Στη μακέτα αναπαρίσταται με υλικό διαφορετικού χρώματος, σε φωτεινότερο κίτρινο χρώμα, δηλώνοντας την πρόθεση να χρησιμοποιηθεί, στην πραγματική διαμόρφωση του χώρου, φύτευση διαφορετικού είδους από αυτή της πρώτης, συνθετικά ισχυρότερης ομάδας δένδρων.

Ανάλογη συνθετική συμμετοχή φαίνεται να απαιτεί η παρουσία της φύτευσης και στη δισδιάστατη σχεδιαστική απεικόνιση, όπως περιγράφεται στο παράδειγμα της εικόνας 6. Στην όψη-τομή της εικόνας αυτής οι σπουδαστές σχεδίασαν τη φύτευση ως ισότιμη και πιθανά υπέρτερη της «σκληρής» δομικής κατασκευής.

Τοπική πολεοδομία, κοινωνική και πολιτική διάσταση

Η προηγούμενη διδακτική μεθοδολογία αναφέρεται σε προτάσεις αποκλειστικά τεχνικές-σχεδιαστικές ή απο-

Εικόνα 6. Τοπιακή παρέμβαση στην περιοχή της «Τρίτης πλατείας» στον Κεραμεικό. Ακαδ. έτος 2005-2006, μάθημα 8ου εξαμήνου με αντικείμενο «Αρχιτεκτονική υπαίθριων δημοσίων χωρών σε αστικό και φυσικό τοπίο». Σπουδαστές: Θ. Ησαΐας, Χ. Κοροβέση, διδάσκοντες: Μ. Μαυρίδου, Ι. Μάρη, Κ. Μωραΐτης.

καλύπτει άραγε μια σημαντικότερη διάθεση εξανθρωπισμού του «σκληρού» τοπίου των αστικών περιοχών; Διάθεση βαθύτατα κοινωνική και ουσιωδώς πολιτική; Στην προηγούμενη προσπάθεια, ριζικά ανανεωτική για τα μαθήματα της Σχολής μας, τα αφιερωμένα στον σχεδιασμό υπαίθριων αστικών χώρων, είχα την ευκαιρία να συναντήσω τη Μαρία Μαυρίδου, ευαίσθητη σε θέματα με ανάλογες κοινωνικές και πολιτικές προθέσεις. Ο ενθουσιασμός με τον οποίο αντιμετώπισε εκείνο το μάθημα του 8ου εξαμήνου του 2006, δεν αφορούσε απλά την εμφύχωση νεότερων συναδέλφων που τους γνώριζε από τη δική τους περίοδο εκπαίδευσης. Αφορούσε, πολύ περισσότερο τη βεβαιότητα πως ο αστικός σχεδιασμός δεν μπορεί παρά να ενισχύσει την ενεργή τοπιακή του ταυτότητα.

Η διδακτική συζήτηση μαζί της, σε μια κρίσιμη καμπή του μαθήματος, δεν επανέλαβε μόνο το δεδομένο και ήδη εκφρασμένο ενδιαφέρον της για τον γενικό τρόπο με την οποίο η πόλη, η ιστορία αλλά και η καθημερινότητά της, αποδίδουν την πολιτισμική και πολιτική της δυναμική. Δεν παρέμεινε μόνο στην πολυειπωμένη αφήγηση για τον γενικό τρόπο με τον οποίο η «Τρίτη πλατεία» παραπέμπει σε «μια πλούσια ιστορία σχεδιασμών».⁶ Πολύ ειδικότερα, με αφορμή το ελάχιστο γνωστό στους σπουδαστές κείμενο του Pierre-Félix Guattari *Οι τρεις οικολογίες* (Guattari 1980), συμφώνησε με ενθουσιασμό πως δεν μπορεί να υπάρξει τοπιακή προσέγγιση περιορισμένη στα φυσικά

χαρακτηριστικά της, ανεξάρτητη από τον κοινωνικό της προσανατολισμό. Δεν μπορούμε επομένως να αποδεχθούμε το τοπίο, παρά μόνο ως αναγκαστικά «τοπίο πολιτισμικό» και εντέλει εμφανώς «τοπίο πολιτικό». Αν σήμερα αντικαθιστούμε λοιπόν την αποκλειστικά σκληρή κτιριακή σύνθεση με τοπιακά ευαίσθητες προσεγγίσεις, αυτό δεν μπορεί να συμβαίνει για λόγους κατευνασμού των αστικών πληθυσμών. Ουσιωδώς παραπέμπει στη διαπαιδαγώγησή των πληθυσμών αυτών, όπως άλλωστε και στην προηγούμενη διαπαιδαγώγησή των σχεδιαστών του αστικού πεδίου. Παραπέμπει δηλαδή, και για τους μεν και για τους δε, στην ανάπτυξη νέων περιβαλλοντικά ευαίσθητων διεκδικήσεων.

*Νέκρια*⁷

Περίεργη άνοιξη του 2020. Το μάθημα του 8ου εαρινού εξαμήνου με αντικείμενο «Αρχιτεκτονική υπαίθριων δημοσίων χωρών σε αστικό και φυσικό τοπίο» που ξεκινήσαμε το 2006 θα διεξαχθεί φέτος με εξαιρετική δυσκολία. Ο φόβος της πανδημίας με κρατά προς το παρόν απομονωμένο. Μου επιτρέπει όμως να κινηθώ μνημονικά σε αυτό το κενό του ενεργού χρόνου, με έμφαση, προς προηγούμενες εμπειρίες, προσωπικές και διδακτικές. Σε αυτή την ανάστροφη κίνηση συναντά τη Μαρία, επιστρέφοντας με αναμνήσεις ηδύτητας που εκκινούν από τη σπουδαστική ήδη περίοδο της ζωής

μου για να καταλήξουν σε γόνιμες προσπάθειες διδακτικής συνεργασίας. Η ασφαλέστερη οδός επιστροφής από το χθόνιο τοπίο της Νέκυιας ή μάλλον η οδός επιστροφής από τα ευτυχή Ηλύσια Πεδία των άξιων και ευγενών ψυχών, είναι πιστεύω η οδός που περιγράφεται από την υπόμνηση της θετικής συνεισφοράς τους.

Σημειώσεις

2. Εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2005-2006, μάθημα 8ου εξαμήνου «Αρχιτεκτονική υπαίθριων δημοσίων χώρων σε αστικό και φυσικό τοπίο» με αντικείμενο «Τοπιακή παρέμβαση στην περιοχή της “Τρίτης Πλατείας” στον Κεραμεικό».

3. Αναφέρομαι βέβαια στην κορυφαία προσπάθεια του Δημήτρη Πικιώνη, τις διαμορφώσεις των λόφων της Ακρόπολης και του Φιλοπάππου. Επίσης σε κάποιες άλλες, όπως τη διαμόρφωση του πάρκου γύρω από τον ανδριάντα του Ελευθέριου Βενιζέλου, σχεδιασμένη από τον Π. Βοκοτόπουλο, σε συνέχεια σήμερα του Μεγάλου Μουσικής.

4. Η επισήμανση της λέξης «σχέδιο» με διαφοροποιημένη γραφή είναι επιλογή του κειμένου αναφοράς (Kant 2005: 99).

5. Πρβλ. και αναφορά του Marc Treib στο «Axioms for a Modern Landscape Architecture» (Treib 1993: 42-43).

6. Οφείλω να ευχαριστήσω τις επιμελήτριες αυτής της έκδοσης, για τη βοήθειά τους στην προηγούμενη διατύπωση, χαρακτηριστική για την περιγραφή της Μαρίας Μαυρίδου.

7. Οφείλω την αναφορά μου στην ομηρική Νέκυια στην εμφαντική παρουσίαση και θεωρητικό σχολιασμό της από το τρίτο, νεότερο μέλος

της διδακτικής ομάδας του 2006, την Ιφιγένεια Μάρη. Αναφέρομαι στη διπλωματική της εργασία που είχε εκπονήσει το 2001, στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών σπουδών της στη Σχολή μας, με θέμα: «Μοντέλα χώρου στη λογοτεχνία: αναζήτηση σχημάτων και χωρικών μορφών στη Νέκυια».

Βιβλιογραφία

- Brosterman, N. (2002/03) «Fröbel and the Gifts of Kindergarten», *Childhood*, 9, Winter 2002/03. Διαθέσιμο στο: [cabinet magazine.org/issues/9/brosterman.php](http://cabinetmagazine.org/issues/9/brosterman.php)
- Guattari, P.-F. (1980) *Οι τρεις οικολογίες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Kant, I. (1979) *Κριτική του καθάρου λόγου*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Kant, I. (2009) *Κριτική της κριτικής ικανότητας*. Αθήνα: Ροές.
- Μωραΐτης, Κ. (2015) *Σχήματα τοπίου: Ο σχεδιασμός του τοπίου ως ειδική περίπτωση αρχιτεκτονικής διδακτικής*. Ηλεκτρ. βιβλίο. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2796>
- Rose, J. C. (1993) «Freedom in the Garden» στο Treib, M. (επιμ.): *Modern Landscape Architecture: A critical review*. [Αναδημοσίευση από το *Pencil Points*, Oct 1938, 19]. Cambridge, Mass: MIT Press, 68-71.
- Treib, M. (1993): «Axioms for a Modern Landscape Architecture» στο Treib, M. (επιμ.): *Modern Landscape Architecture: A critical review*. Cambridge, MA: MIT Press, 36-67.

ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ, ΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ¹

Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου²

Στο σημείωμα αυτό θα σταθώ σε κάποιες πλευρές της συνεισφοράς της Μαρίας Μαυρίδου, εστιάζοντας στη σχέση της φύσης με την πόλη, την οικολογία και τις περιβαλλοντικές διαστάσεις του σχεδιασμού. Η επιλογή δεν είναι προφανής. Και αυτό γιατί οι σχετικές συζητήσεις δεν εντάσσονται με πρώτη ματιά στα ερευνητικά ενδιαφέροντά της, όπως αναδεικνύονται μέσα από τις εργασίες και τα ερευνητικά προγράμματα στα οποία συμμετείχε. Ωστόσο, όπως θα δείξω, η σχετική προβληματική εμφανίζεται στον λόγο και κυρίως στη διδασκαλία της και διαπλέκεται με θέματα που σχετίζονται με την παραγωγή του χώρου και την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων.³ Αφορμή για την επιλογή των σημείων στα οποία θα αναφερθώ αποτέλεσαν οι συζητήσεις με τη Μαρία Μαυρίδου στο περιβάλλον του ΕΜΠ, τα κείμενα και η πρακτική της. Προφανώς, το μόνο που μπορώ να καταγράψω εδώ είναι τις δικές μου σκέψεις, που έχουν διαμορφωθεί στις σημερινές συνθήκες και υπό το βάρος της παρούσας συγκυρίας.

Θα ξεκινήσω με την αμηχανία με την οποία αντιμετωπίζονταν, τουλάχιστον μέχρι πολύ πρόσφατα, τα θέματα της φύσης στις αρχιτεκτονικές σχολές και γενικότερα στα τεχνικά πανεπιστήμια. Το φαινόμενο συναρτάται με

2. Δρ αρχιτέκτων-πολεοδόμος, vg11@hotmail.com

τον χαρακτήρα των σπουδών μηχανικού που, από τη συγκρότησή τους, βασίζονται στη βαθιά πίστη στην επιστήμη και τη μηχανή και στη λατρεία της αποτελεσματικότητας και της λειτουργικότητας. Μια τέτοια προσέγγιση, η οποία εστιάζει στην παραγωγή και τη διαρκή επιδίωξη της υλικής προόδου, εμπεριέχει εκ των πραγμάτων μια λογική κυριαρχίας και ελέγχου. Στο πλαίσιο της η φύση γίνεται αντικείμενο διαχείρισης και μετατρέπεται σε φυσικό «περιβάλλον». Με την ετικέτα του περιβάλλοντος ο κόσμος χάνει τις φυσικές του ιδιότητες (Sachs 1992). Συνιστά μια κατασκευή εξωτερική προς την κοινωνία, παθητική, έτοιμη να κατακτηθεί. Μια δεξαμενή χωρίς όρια, απ' όπου αντλούνται οι αναγκαίοι πόροι και όπου εκβάλλουν τα παραπροϊόντα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Με αυτόν τον τρόπο σκέψης οι ειδικοί παίρνουν το προβάδισμα, η επιλογή της διαρκούς μεγέθυνσης δεν αμφισβητείται και η περιβαλλοντική κρίση εκλαμβάνεται ως τμήμα που πρέπει να πληρώσουν οι νεωτερικές κοινωνίες.

Η αλλαγή του παραπάνω πλαισίου δεν είναι εύκολο εγχείρημα. Ιδίως για μια γυναίκα μηχανικό που ξεκινά την ενασχόληση με την πολεοδομία σε μια περίοδο όπου κυριαρχεί η αντίληψη της πόλης ως «ανθρώπινη[ς] επιχείρηση[ς] ενάντια στη φύση» και σε ένα ίδρυμα το οποίο έχει συνδέσει την ιστορία του με την τεχνική πρόοδο και την εθνική ανασυγκρότηση. Πέρα από τον επιδεικτικό διαχωρισμό από τη φύση, στη μοντέρνα πολεοδομία οι αντιλήψεις αυτές μεταφράζονται στη μετατροπή της πόλης σε μηχανή με ιεραρχική οργάνωση, διάκριση λειτουργιών και αυτονόμηση των συστημάτων με διάσπαση σε επιμέρους τμήματα και μηχανιστική αντιμετώπισή τους. Σε αυτό το περιβάλλον, η Μαρία Μαυρίδου εργάστηκε με συνέπεια και συνέβαλε στο εγχείρημα μελέτης της πραγματικής πόλης, εγχείρημα σε μεγάλο βαθμό συλλογικό, θέτοντας υπό συζήτηση την έγκυρη γνώση και διανοίγοντας δυνατότητες για μια λιγότερο αντιφατική σχέση ανάμεσα στη φύση και την πόλη. Θα συνοψίσω τη συνεισφορά της σε τρία σημεία.

Το πρώτο έχει να κάνει με την προσέγγιση της ιστορίας. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η πόλη, η φύση και οι μεταξύ τους σχέσεις δεν είναι σταθερός. Όπως μας έδειξε η Μαρία Μαυρίδου, για να κατανοήσουμε τις σχετικές μετατοπίσεις πρέπει να κοιτάξουμε, κάπως γενεαλογικά, προϋφιστάμενες καταστάσεις. Από τη γραμμική/εξελικτική εξέταση κάποιων περιόδων που άλλαξαν τη σχέση της πόλης με τη φύση, η

ίδια προτιμά σχήματα που, λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές συνθήκες, δίνουν εργαλεία για να ερμηνεύσουμε τους μετασχηματισμούς της κοινωνίας και του χώρου. Ήδη από το πρώτο τεύχος σημειώσεων του μαθήματος Πολεοδομίας στο οποίο συμμετείχε (Πολύζος, Σιγαλού-Μαυρίδου και Παπασταματίου-Σαρηγιάννη 1979), θέλοντας να ερμηνεύσει τις αντιφάσεις της αστικής κοινωνίας και του χώρου της, παραπέμπει στις υποσχέσεις των επαναστάσεων του 18ου και του 19ου αιώνα και στην «απροσδόκητη» μορφή που πήραν στο πλαίσιο του «ορθολογισμού της σκοπιμότητας» που συνδέεται με την επικράτηση του καπιταλισμού και την άνιση κατανομή πόρων, ευκαιριών και περιβαλλοντικών αγαθών και προβλημάτων. Οι αντιφάσεις αυτές οδήγησαν στην εισαγωγή της λογικής των παρεμβάσεων στον χώρο (και την ιδιοκτησία) για κοινωφελείς σκοπούς, που αποτελεί την απαρχή της σύγχρονης πολεοδομικής πρακτικής. Οι δυνατότητες δράσης, οι πρακτικές κυριαρχίας και η ταυτόχρονη βίωσή τους διαμορφώνουν έτσι έναν ερμηνευτικό χώρο για τη μελέτη της αστικής κοινωνίας και του χώρου και για την κατανόηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα της πολεοδομίας.

Το δεύτερο σημείο σχετίζεται με τα ζητήματα θεωρίας και μεθόδου. Ίσως η βασικότερη συνεισφορά στην κατεύθυνση αυτή είναι η αποσταθεροποίηση του πλαισίου μελέτης της πόλης και της φύσης, εγχείρημα αδιαχώριστο από τη μελέτη των ιστορικών συνθηκών. Ένα πρώτο βήμα στην προσπάθεια αυτή είναι η τοποθέτηση της πολεοδομίας και των περιβαλλοντικών σπουδών σε ένα ευρύτερο πλαίσιο: θεωρητικό (παντοδυναμία ορθολογισμού και λογικού θετικισμού) και γεωγραφικό (πόλεις της Δύσης). Σε ό,τι έχει να κάνει με την πόλη, το εγχείρημα αυτό το υποστήριξε με το επιστημονικό της έργο, το οποίο συνέβαλε στην κατανόηση των διαδικασιών αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα δείχνοντας πως υπάρχουν παράλληλες ιστορίες και τρόποι που, αν και διαφέρουν από το κυρίαρχο Δυτικό παράδειγμα, έχουν εξίσου νεωτερικά χαρακτηριστικά. Στη συνέχεια, η έμφαση περνά στην επιστήμη. Προσεγγίζοντας την επιστήμη σε διαφορετικά επίπεδα (ως σύνολο κανόνων, συσσωρευμένη γνώση, αξίες/ήθη και συνδυασμούς τους), η Μαρία Μαυρίδου συνέβαλε στην απομυθοποίηση του επιστημονισμού και της τεχνοκρατίας. Πρόκειται για μια νηφάλια προσέγγιση που αν και ασκεί κριτική στην αντικειμενικότητα δεν φτάνει στον σχετικισμό. Εστιάζει σε στοιχεία που δεν πρόσεχαν πολλοί, όπως οι μηχανισμοί, οι αντιλήψεις

Πάρτι το 2006 (αρχείο Ντ. Βαΐου)

και οι πρακτικές, ενισχύοντας τον ρεαλισμό και επιχειρώντας νέες θεωρητικές και ιστορικές συνθέσεις.

Σε ό,τι έχει να κάνει με το περιβάλλον, μια τέτοια προσέγγιση αντιμετωπίζει την πόλη ως μέρος της φύσης και των φυσικών διαδικασιών. Την ίδια στιγμή, η φύση δεν θεωρείται εξωτερική της κοινωνίας. Παράγεται και αναπαράγεται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες, πολιτισμικές δυναμικές, βιώματα και εμπειρίες. Καθώς το περιβάλλον μετατρέπεται σε πλαίσιο για να δει κανείς όλα τα άλλα, η γραμμική αντίληψη για τα πράγματα και οι τεχνητοί διαχωρισμοί δίνουν τη θέση τους σε περισσότερο συμβιωτικές προσεγγίσεις. Πρόκειται για μια ματιά αζεχωριστή από το πώς μπορούμε και θέλουμε να ζούμε.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη μελετώνται σε συνδυασμό με τις μεταλλαγές των ιδεών για τη φύση και το περιβάλλον. Έτσι, μπορούμε να αναζητήσουμε τα νήματα που συνδέουν τα αιτήματα των πρώτων φυσιολατρών για εγκατάλειψη των πόλεων και επιστροφή στη φύση με προτάσεις του 19ου αιώνα για την κατασκευή πάρκων και φυτεμένων λεωφόρων στο εσωτερικό τους, καθώς και με τις νέες πρακτικές του περιβαλλοντικού κινήματος που συ-

γκροτείται μεταπολεμικά, την περίοδο επικράτησης νέων προτύπων ζωής και κατοίκησης και στις παραμονές της ενεργειακής κρίσης του 1970. Και στην πιο πρόσφατη περίοδο, μπορούμε να σκεφτούμε τις μετατοπίσεις από τη συζήτηση για τη βιωσιμότητα, η οποία βασίστηκε στην απρόσμενη σύνδεση της έννοιας του περιβάλλοντος με αυτή της ανάπτυξης, στη συζήτηση για την ανθεκτικότητα, που, διατηρώντας τη διαχειριστική λογική, αναδεικνύει την ικανότητα των συστημάτων να ανταποκριθούν σε συνθήκες κρίσης, διακινδύνευσης και αβεβαιότητας (Αθανασίου 2015). Παρά τις διαφορετικές κοινωνικές προϋποθέσεις (σταθερότητα με προσπάθεια διατήρησης της ανάπτυξης / οικονομική και κλιματική κρίση), κοινά στοιχεία της πρόσφατης συζήτησης είναι η αναγνώριση της κομβικής θέσης των πόλεων σε ένα παγκοσμιοποιημένο σύστημα, καθώς και της σημασίας τους στην αντιμετώπιση των πλανητικών περιβαλλοντικών προκλήσεων.

Το τρίτο σημείο συνδέεται με την αναζήτηση εναλλακτικών πρακτικών. Αν και η Μαρία Μαυρίδου δεν υποτιμούσε τις θεσμικές πρωτοβουλίες για το περιβάλλον, σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, τις προσέγγιζε με ανοιχτό τρόπο, επιδιώκοντας να αποτι-

μήσει τη λειτουργικότητα και τη σημασία τους. Έτσι, ο λόγος της διαφοροποιούνταν από τον λόγο εκείνων που ασχολούνταν με τις ευρωπαϊκές πολιτικές (και χρηματοδοτήσεις) και από εκείνων που τους ασκούσαν εξ αρχής κριτική. Στα μαθήματά της συνήθιζε να αναφέρεται στους διεθνείς οργανισμούς καθώς και στα κείμενα και τις συναντήσεις που ήταν κρίσιμα για τη διαμόρφωση πολιτικών, εστιάζοντας σε όσα σχετίζονταν με τον σχεδιασμό του χώρου. Ωστόσο, παράλληλα με τις θεσμικές δράσεις και τα κείμενα των ειδικών, αναδείκνυε τη σημασία που έχουν δράσεις και πρωτοβουλίες οι οποίες είναι συνυφασμένες με κάποιου είδους συμμετοχή και ακτιβισμό. Αν και την ενδιέφεραν οι θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν εμπνεύσει την «επινόηση» εναλλακτικών, έδινε μεγαλύτερη προσοχή στα πράγματα που είναι δυνατόν να γίνουν και τα οποία ξεφεύγουν από αυτά που έχουμε διδαχθεί και γνωρίζουμε. Ίσως ήθελε να δείξει πως οι εναλλακτικές πρακτικές από τα κάτω κάποτε υλοποιούνται και χωρίς πολλά λάβαρα, μέσα στον τρόπο που οι άνθρωποι βιώνουν το περιβάλλον τους συλλογικά. Στην κατεύθυνση αυτή προέτρεπε τους φοιτητές και τις φοιτήτριές της να διερευνήσουν δυνατότητες που υπάρχουν και οι οποίες δεν έχουν χαρτογραφηθεί και γίνει έγκυρη γνώση.

Αναφερόταν ακόμη στις γνώσεις που λίγο λίγο χάνονται λόγω ελλείμματος εμπειρίας με τη φύση και την ενδιέφεραν τεχνολογίες που κάνουν οικονομία σε χώρο, ενέργεια και πρώτες ύλες, μια στάση που ήταν εκτός του κλίματος της εποχής. Μιλούσε για τις ροές και διασυνδέσεις ανάμεσα σε κοντινούς και μακρινούς τόπους, καθώς γνώριζε πως η βιωσιμότητα συγκροτείται σε πολλαπλές κλίμακες και δεν περιορίζεται σε εξιδανικευμένες αστικές μορφές. Σε αυτό πλαίσιο, συζητούσε τις πρόσφατες διαδικασίες μετασχηματισμού των αστικών και ενεργειακών συστημάτων και τις αντιφάσεις ανάμεσα σε κοινωνικές και περιβαλλοντικές πολιτικές. Προβληματιζόταν για την ανάδυση νέων μορφών αποστέρησης, όπως η ενεργειακή φτώχεια, χωρίς να εξιδανικεύει προηγούμενες καταστάσεις, οι οποίες, όπως επισήμαινε, δεν συνιστούν «ενεργειακό πλούτο», αλλά «μία ύβρι στο περιβάλλον της πόλης και της αστικής κοινωνίας».

Στα μαθήματά της παρουσίαζε παραδείγματα ανάπλασης βιομηχανικών περιοχών με περιβαλλοντικούς όρους, εγχειρήματα αστικής γεωργίας και κατασκευής πάρκων, που προσφέρουν στις τοπικές κοινότητες δυ-

νατότητες κοινωνικής ένταξης και συνεισφοράς. «Πρέπει να κατασκευάσουμε τοπία που θεραπεύουν και ενδυναμώνουν, που κάνουν κατανοητές τις μεταξύ μας σχέσεις και τις σχέσεις μας με τον φυσικό κόσμο», έγραφε ο Alex Wilson (1991), σχεδιαστής τοπίου και ακτιβιστής, στη μνήμη του οποίου φτιάχτηκε ένα κοινοτικό πάρκο στο Τορόντο, στο οποίο η Μαρία Μαντιδουρού συνήθιζε να αναφέρεται. Ωστόσο, όπως ο ίδιος επισημαίνει, τα πάρκα δεν αρκούν. Χρειαζόμαστε ανθρώπους να ζουν στη γη, να τη φροντίζουν και να επεξεργαστούν την ιδέα μιας φύσης που εμπεριέχει την κουλτούρα και τον ανθρώπινο βιοπορισμό. Όλα αυτά απαιτούν μια νέα αντίληψη και δεν μπορούν να συμβούν αρκετά σύντομα (Wilson 1991). Στην κατεύθυνση αυτή το ερώτημα πώς θα μπορούσαμε να σκεφτούμε και να φτιάξουμε πόλεις και οικολογικές κοινωνίες με μεγαλύτερη συμμετοχή και μικρότερη διακυβέρνηση και κυριαρχία των ειδικών παραμένει επίκαιρο.

Σημειώσεις

1. Ευχαριστώ θερμά την Ντίνα Βαΐου για τη παραχώρηση υλικού και τη Μαρία Μαντουβάλου για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις.

3. Να σημειώσω πως η έμφαση στη διδασκαλία έχει σημασία καθώς αναδεικνύει πλευρές που, χωρίς να αποτελούν τα βασικά πεδία έρευνας της/του εκάστοτε δασκάλας/ου, αναδεικνύουν τα θέματα που την/τον απασχολούν και είναι κρίσιμα για την κατανόηση του έργου της/του. Επιπλέον, στο πλαίσιο ενός πανεπιστημίου, μπορούν να συμβάλουν στη διατύπωση ερωτημάτων και τη συγκρότηση πεδίων έρευνας, διανοίγοντας δρόμους για παραγωγή νέας γνώσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Sachs, W. (1992) «Environment» στο: Sachs, W. (ed.) *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books.
- Wilson, A. (1991) *The Culture of Nature: North American landscape from Disney to the Exxon Valdez*. Toronto: Between the Lines.
- Αθανασίου, Ευ. (2015) *Πόλη και Φύση. Θεωρήσεις της φύσης στον πολεοδομικό σχεδιασμό*. Ηλεκτρ. Βιβλίο. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/563>
- Πολύζος, Γ., Σιγαλού-Μαντιδουρού Μ. και Παπασταματίου-Σαρηγιάννη, Α. (1979) *Βιομηχανική Επανάσταση – Ουτοπιστές. Η πρώτη πολεοδομική νομοθεσία στην Αγγλία*. Αθήνα: Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ.

«ΑΝΑΚΡΙΝΟΝΤΑΣ» ΕΝΑΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΙΚΑ ΣΥΝΕΚΤΙΚΟ ΛΟΓΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΜΕ ΤΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΜΑΥΡΙΔΟΥ: ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΥΙΟΘΕΤΗΣΕ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΣΟΥ» ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

Ειρήνη Μίχα¹

Η Μαρία Μαυρίδου είχε έναν τρόπο να ανιχνεύει τα αστικά ζητήματα, να φέρνει στο φως και στο επίκεντρο της συζήτησης κοινωνικές πρακτικές, πολιτικές και θεσμικές διαχειρίσεις, αλλά και τις αθέατες διασυνδέσεις τους στα υπονοούμενα ενός κυρίαρχου λόγου για την πόλη που αποκτά καθολική αποδοχή και συναίνεση. Ήταν από τις λίγες στη χώρα μας που ήδη από τη δεκαετία του '90 προβληματίστηκε με τη δημοτικότητα του κινήματος της Νέας Πολεοδομίας. Ανέλυσε τις διατυπώσεις των οπαδών του και ανέδειξε την επιρροή τους στις επικρατούσες θεωρήσεις και πολιτικές σε διεθνές και τοπικό επίπεδο. Η ανάλυσή της αποκτά σήμερα ιδιαίτερη σημασία και επικαιρότητα, καθώς η αντίληψη που διέπει αυτές τις διατυπώσεις μοιάζει να ενδυναμώνεται όσο υιοθετείται από τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Αλλά και ο τρόπος της Μαρίας έχει ζυμώσει συζητήσεις και μας έχει δώσει κίνητρα για πολλαπλές εναλλακτικές θεωρητικές επεξεργασίες – περισσότερο από ό,τι θα παραδεχόταν η ίδια. Στο κείμενό της «Η “Νέα Πολεοδομία” ως κυρίαρχος λόγος και η ελληνική πόλη», μας δείχνει ένα μονοπάτι, επισημαίνοντας: *«η καθολική αποδοχή που φαίνεται να συναντούν οι κυρίαρχουσες διατυπώσεις για την πόλη σήμερα, μπορεί να μεταβληθεί σε αμφισβήτηση και τότε να δημιουργηθούν ερωτήματα και να ανοίξει ένας δημόσιος διάλογος, αν αποδομήσει κανείς τον φαινομενικά συνεκτικό τους λόγο και αντιστοιχίσει-αντιπαραβάλλει τις επί μέρους ρήσεις σε πραγματοποιημένες παρεμβάσεις και σε καταστάσεις που συναντά κανείς στις πόλεις σήμερα»* (Μαυρίδου 2004:352).

Με αφετηρία το κείμενο αυτό, τα θεωρητικά εργαλεία της Μαρίας, τις μεταξύ μας συνομιλίες για την «καλή πόλη» της Νέας Πολεοδομίας² και κυρίως την προτροπή της να υποβάλλουμε σε μια διαδικασία «ανάκρισης» τις επικρατούσες διατυπώσεις με ερωτήματα που αποτελούν σε κάθε συγκυρία διακυβεύματα για το αστικό μας μέλλον, γίνεται στο σύντομο αυτό κείμενο μια προσπάθεια να αναδειχθεί η κοινή αντίληψη που διατρέχει μια σειρά προγραμμάτων για την πόλη της Αθήνας, με τελευταίο το «Υιοθέτησε την πόλη σου», που εγκαινιάστηκε πρόσφατα από τον δήμαρχο Κώστα Μπακογιάννη.

Η «καλή και όμορφη πόλη» της Νέας Πολεοδομίας

Το κίνημα της Νέας Πολεοδομίας εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80, με αφορμή τον σχεδιασμό της παραθαλάσσιας κοινότητας Seaside από τους Andres Duany και Elizabeth Plater-Zyberk, και σύντομα απέκτησε σημαντική αναγνώριση, αρχικά στις ΗΠΑ και στη συνέχεια στον υπόλοιπο Δυτικό κόσμο. Οι αρχές του έχουν εφαρμοστεί (ρητά) σε περισσότερες από 500 πόλεις, σε αναπλάσεις αστικών κέντρων ή προαστιακών περιοχών, αλλά και για την οικοδόμηση νέων πόλεων, μεταξύ των οποίων πιο δημοφιλής είναι η Celebration City, κτισμένη δίπλα στο θεματικό πάρκο Disney World Resort στη Φλόριντα των ΗΠΑ. Σε μια περίοδο όπου η κριτική του μοντερνι-

1. Επίκουρη καθηγήτρια ΕΜΠ, emi198@yahoo.com

σμού σε ό,τι αφορά την πόλη μοιάζει κοινός τόπος, ο ηγηρός λόγος του αντικαθίσταται από έναν νέο, ενώ «*οι πολεοδόμοι και οι αρχιτέκτονες φαίνεται να αποκτούν ξανά τη βεβαιότητα ότι ξέρουν πώς να οικοδομήσουν την “καλή πόλη”*» (Μαυρίδου 2004:345). Οι υποστηρικτές της Νέας Πολεοδομίας τονίζουν τον «εθνικό» και «ηθικό» χαρακτήρα των αντιλήψεών τους και ισχυρίζονται ότι τα εργαλεία σχεδιασμού του κινήματος πηγάζουν κυρίως από πρακτικές που ίσχυαν πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.³ Επαναφέρουν λοιπόν και αναδιατυπώνουν προτάσεις που συγκροτήθηκαν εκτός του ρεύματος του μοντέρνου κινήματος, ενώ το ρεπερτόριο ιδεών και όρων που ενσωματώνεται στον λόγο τους εκτείνεται σε όλο το εύρος των συζητήσεων για τον χώρο της εικοσαετίας 1970-1990. Από την πολυφωνία αυτή επιλέγονται στοιχεία, τα οποία τείνουν να συγκροτηθούν σε ενιαίο σώμα, και των οποίων τη χρησιμότητα για την «καλή πόλη» κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει, όπως λ.χ. διατυπώσεις που συνδέονται με τα φυσικά στοιχεία στην πόλη και απορρέουν από την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, σημασίες της έννοιας της κοινότητας, του δημόσιου χώρου και της κοινωνικής συνοχής, επιλεκτικές αναφορές που εξιδανικεύουν στοιχεία του παρελθόντος, αλλά και αναφορά στην ανάγκη προσέλκυσης επενδύσεων στην πόλη για την ανάπτυξη της παραγωγικής βάσης και την αντιμετώπιση της φτώχειας και της ανεργίας. Όπως σημειώνει η Μαρία Μαυρίδου (2004:345), «*αυτή η μη δυνατότητα αμφισβήτησης δημιουργεί συνθήκες καθολικής αποδοχής και ανάδειξης του σχετικού λόγου για την πόλη σε κυρίαρχο*».

Στόχος της Νέας Πολεοδομίας είναι η αναδιαμόρφωση των άναρχα δομημένων περιοχών σε κοινότητες «αυθεντικής» γειτνίασης. Προσδοκώντας οι αρχές του κινήματος να αποτελέσουν «κοινή λογική» ενός αστικού προγραμματισμού που θα βοηθήσει «να γίνουμε καλύτεροι άνθρωποι», προτείνουν τη διαμόρφωση χώρων όπου θα αναβιώνει η γειτονιά των ιστορικών ευρωπαϊκών πόλεων και η παραδοσιακή αμερικανική κοινότητα, χώρων που «*θα εκφράζουν τον πλούτο και την παράδοση και θα λειτουργούν ως ευχάριστο σκηνικό στη βίωση του δράματος της καθημερινότητας*» (Kunstler 1996).

Η «Χάρτα της Νέας Πολεοδομίας»,⁴ που επικυρώθηκε από τα μέλη της σε διεθνές συνέδριο το 1996, περιλαμβάνει 27 βασικές αρχές περιφερειακής ανάπτυξης και αστικού σχεδιασμού, σύμφωνα με τις οποίες επιδιώκεται να καθοριστούν τα μορφολογικά, αρχιτε-

κτονικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της πόλης με βάση ένα κανονιστικό σχέδιο αυστηρών μέτρων και κανονισμών. Συνοπτικά, οι αρχές κατατάσσονται σε τρία υποσύνολα, που αφορούν τις παρεμβάσεις στη μητροπολιτική περιοχή, στις γειτονιές και τέλος στα οικοδομικά τετράγωνα. Ως βασική μονάδα σχεδιασμού χρησιμοποιείται η «γειτονιά», μια μικρή δηλαδή πυκνοδομημένη κοινότητα, πλαισιωμένη από όλες τις κοινωνικές τάξεις και ηλικίες, με δικό της κέντρο, εκκλησία και σχολείο, ποικίλες λειτουργίες (κυρίως εμπορικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα), διακριτά όρια και διαστάσεις που καθορίζονται από τις ιδανικές προϋποθέσεις περιπάτου (walkability) – η διάμετρός της δεν ξεπερνά το χιλιόμετρο.

Η μητροπολιτική περιοχή είναι επίσης οριοθετημένη. Περιλαμβάνει μία ή περισσότερες γειτονιές, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται καλλιεργήσιμες γεωργικές εκτάσεις, άξονες (corridors) και περιφέρειες (districts) με συγκεκριμένες λειτουργίες. Στην ευρύτερη περιοχή της πόλης η κυκλοφορία ρυθμίζεται με εναλλακτικά (οικολογικά) μέσα μεταφοράς, ενώ επιδιώκεται η αρμονική συνύπαρξη αυτοκινήτων και πεζών στους δρόμους: «*Οι δρόμοι και οι πλατείες πρέπει να είναι ασφαλείς, άνετοι και ελκυστικοί για τον πεζό. Κατάλληλα διαμορφωμένοι ενθαρρύνουν το περπάτημα και βοηθούν τους γείτονες να γνωριστούν μεταξύ τους αλλά και να προστατεύουν τις κοινότητές τους*» (Leccese & McCormick 2000:147). Η αστική πολυσυλλεκτικότητα προκύπτει ως αποτέλεσμα πολεοδομικών κανονισμών που προσδιορίζουν τις χρήσεις και τους μορφολογικούς τύπους των κτιρίων: «*Ποικίλοι τύποι κατοικίας σε διαφορετικά επίπεδα τιμών μπορούν να φέρουν σε καθημερινή επαφή ανθρώπους διαφόρων ηλικιών, φυλών και οικονομικών δυνατοτήτων, ενδυναμώνοντας έτσι τις προσωπικές και αστικές [civic] σχέσεις που αποτελούν απαραίτητο συστατικό σε μια αυθεντική κοινότητα*» (Leccese & McCormick 2000:89). Ωστόσο λαμβάνονται επιμέρους σχεδιαστικά μέτρα για την επιλογή τόσο των λειτουργιών όσο και των ενοικιαστών (ή αγοραστών), ενώ επίσης προτείνεται ένας κώδικας συμπεριφοράς και συμβίωσης.

Έτσι, πέρα από τις συνεκτικές διατυπώσεις αυτού του λόγου, τη νοσταλγική αντίληψη της κοινότητας και την επιδίωξη υλοποίησής της με μέσα «χωρικά-σχεδιαστικά», η Νέα Πολεοδομία μοιάζει να προετοιμάζει και το έδαφος για την ανάπτυξη της νεοφιλελεύθερης πόλης, διατυπώνοντας τόσο τους όρους πρόσβα-

ΕΜΠ 2018 (αρχείο Επ. Μίχα)

σης σε αυτήν όσο και τις προϋποθέσεις για την καθολική αποδοχή αυτών των όρων ως επιτακτική ανάγκη και ηθική επιλογή αντιμετώπισης μιας μεταβατικά δυσοίωσης συνθήκης. Έγραφε χαρακτηριστικά τότε ο Leon Krier: «Τα άσκημα νέα είναι ότι η δημοκρατία είναι ικανή για κολοσσιαία περιβαλλοντικά ατοπήματα. Τα καλά νέα είναι ότι μαθαίνει από τα λάθη της. Η δουλειά των Duanyn & Plater-Zyberz [...] δεν αποτελεί επιλογή μεταξύ άλλων, αλλά ως τώρα τη μόνη εναλλακτική πρόταση ενάντια στη σύγχρονη αναπτυξιακή ρουτίνα και στις οικολογικές και κοινωνικές συνέπειές της. Η φιλοσοφία των μικρών πόλεων που εκφράζει η Νέα Πολεοδομία δεν είναι απλά ένα αρχιτεκτονικό παράδειγμα, αλλά κοινωνική πρόταση που, αν εφαρμοστεί σε εθνικό επίπεδο, θα επιτρέψει σε πολύ περισσότερα άτομα να αναδειχθούν σε ενεργούς πολίτες, με την πλήρη έννοια του όρου»⁵ (όπως παρατίθεται στο: Krieger & Lennertz 1991:119).

Διατυπώσεις και προτεραιότητες για την Αθήνα

Τις τελευταίες δεκαετίες, η προσπάθεια να απολιτικοποιηθεί η αποδυνάμωση του δημοκρατικού χαρακτήρα

του δημόσιου χώρου εντείνεται σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ στη χώρα μας, ιδιαίτερα την περίοδο της κρίσης, σταδιακά ενσωματώνεται σε πρακτικές που νομιμοποιούνται τυπικά ή άτυπα, όπως και σε θεσμοθετημένες πολιτικές παρέμβασης.

Για την πόλη της Αθήνας, από τη μια πλευρά μια σειρά από προγράμματα, εναρμονισμένα με τις διατυπώσεις της Νέας Πολεοδομίας, υπόσχονται μεταξύ άλλων «τη βελτίωση της ποιότητας του αστικού περιβάλλοντος», «την αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας», «τη βελτίωση κοινωνικών υπηρεσιών με σεβασμό στο δικαίωμα των ασθενέστερων» (Σχέδιο Δράσης για το Κέντρο της Αθήνας 2011) ή με πιο «καινοτόμους» όρους θέτουν ως άξονες προτεραιότητας την «οικονομική ανάπτυξη», την «αστική αναζωογόνηση», «την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και τη βιώσιμη διαχείριση του αστικού περιβάλλοντος», «την κοινωνική συνοχή και ένταξη» (Έργο Αθήνα 2016, 2020), ενώ «η προώθηση ολοκληρωμένων στρατηγικών αστικού σχεδιασμού» (ΣΟΑΠ 2014) αποσκοπεί σε μια πόλη «προσιτή», «πράσινη», «προνοητική» και «ζωντανή» (Αθήνα Ανθεκτική Πόλη 2016). Ωστόσο, οι απολογισμοί των παλαιότερων Σχεδίων και οι ενέργειες που περιγράφουν τις άμεσες προτεραιότητες στα πιο

πρόσφατα προγράμματα δίνουν μια λιγότερο «γυαλοχαρτισμένη» εντύπωση, προωθώντας κυρίως σχέδια αισθητικής αναβάθμισης της εικόνας της πόλης και παράλληλα τις πρακτικές αστυνόμευσης και καταστολής που θα «εξασφαλίσουν» την προβλεπόμενη «ανασυγκρότηση» των δημόσιων χώρων, ελέγχοντας «τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές», καταπολεμώντας τις «παραβατικές συμπεριφορές», και διαμορφώνοντας ευνοϊκό κλίμα για την επιστροφή των «επιθυμητών» κατοίκων στο κέντρο της πρωτεύουσας (βλ. Κουτρολίκου & Μίχα 2018).

Από την άλλη πλευρά, ήδη από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, και με μεγαλύτερη έμφαση την τελευταία δεκαετία, προωθείται η ιδιωτικοποίηση του σχεδιασμού σε όλες τις κλίμακες. Χαρακτηριστική είναι η καταλυτική πύκνωση της δραστηριότητας δύο μεγάλων ιδρυμάτων από τον χώρο του πολιτισμού (του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος και του Ιδρύματος Ωνάση) σε ποικίλα προγράμματα που σχετίζονται με τον πολεοδομικό σχεδιασμό της Αθήνας και της Αττικής ευρύτερα. Τόσο οι διατυπώσεις όσο και τα εργαλεία παρέμβασης παραπέμπουν και εδώ στις αρχές μιας προσχηματικής συμμετοχικής διαδικασίας του συνόλου της κοινότητας. Για παράδειγμα, με άξονα την ακυρωμένη πια πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου, το Ίδρυμα Ωνάση σχεδίαζε «ένα νέο στρατηγικό όραμα για την πόλη», με εργαλείο το πρόγραμμα Reactivate Athens / 101 Ideas (2013-2014), το οποίο επιδίωκε να παραγάγει, μέσα από μια διαδικασία σεμιναρίων και συμμετοχής «του κοινού», προτάσεις οι οποίες «θα συμβάλουν στην ανάπτυξη των τοπικών κοινοτήτων και θα βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής» (βλ. Βαΐου 2014). Δύο χρόνια μετά, ο τέως δήμαρχος Γιώργος Καμίνης προχωρά στη σύσταση του μη κερδοσκοπικού οργανισμού «Σύμπραξη για την Αθήνα» (Athens Partnership), με σκοπό να προωθηθεί η συνεργασία του Δήμου με τον ιδιωτικό τομέα, είτε στο πλαίσιο της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, δηλαδή με προσφορές σε είδος, είτε στο πλαίσιο χορηγικών προγραμμάτων, δηλαδή με συνεισφορές σε χρήματα σε τομείς όπως η καθαριότητα, ο φωτισμός, το πράσινο, οι άστεγοι, ο πολιτισμός, η κοινωνική αλληλεγγύη, οι τεχνολογίες, ο αθλητισμός, η εκπαίδευση, αλλά και σε μεγάλα ή μικρά δημόσια έργα.

Έτσι, ακολουθώντας ένα πια διεθνές μοντέλο για την αντιμετώπιση άμεσων αναγκών και προβλημάτων και τις ήδη παγιωμένες πρακτικές του δήμου, λίγο καιρό μετά την ανάληψη των νέων του καθηκόντων ο

νυν δήμαρχος Αθηναίων Κώστας Μπακογιάννης έφερε στη δημοσιότητα μια νέα πρόταση, υπό τον τίτλο «Υιοθέτησε την πόλη σου», η οποία, όπως εξήγησε ο ίδιος,⁶ «δεν είναι απλά ένα πρόγραμμα. Είναι η αλλαγή της φιλοσοφίας μας για την αντιμετώπιση των δημόσιων χώρων, της γειτονιάς και κάθε γωνιάς της πόλης. Είναι η ευκαιρία για κάθε δημότη, επιχείρηση, σύλλογο ή φορέα, να υιοθετήσει ένα δρόμο, ένα πεζοδρόμιο, ένα πάρκο, μία πλατεία, μία παιδική χαρά ή ένα παγκάκι. Να το φροντίζει, να το συντηρεί και να το διατηρεί καθαρό, με τη στήριξη του Δήμου, σαν να ήταν δικό του. Γιατί έτσι αναδεικνύεται και λειτουργεί η κοινωνία των πολιτών. Έτσι έχει αποτέλεσμα η συνεργασία ιδιωτών και δημοσίου. Να τολμήσουμε ένα νέο τρόπο άσκησης της Δημόσιας Διοίκησης. Με υπευθυνότητα και διαφάνεια. Για την Αθήνα που αλλάζει από όλους, για όλους».

Το πρόγραμμα είχε αρχικά σκοπό τον φωτισμό της πρωτεύουσας τα Χριστούγεννα του 2019 με «την πολύτιμη συνδρομή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας». Περιλαμβάνει ωστόσο και άλλα υπο-προγράμματα, όπως το «anti-graffiti», για τον «καθαρισμό επιφανειών σε όλη την πόλη από μουτζούρες, συνθήματα, γκράφιτι, παράνομες αφίσες, αυτοκόλλητα», άλλες «παρεμβάσεις στην πόλη», μικρής ή μεγαλύτερης κλίμακας, για «την αναβάθμιση του αστικού εξοπλισμού, τη δημιουργία νέων υποδομών ή τη συντήρηση και τον εκσυγχρονισμό των υπαρχουσών, τον καθαρισμό, την ανανέωση και ενίσχυση του πρασίνου, την ενίσχυση του φωτισμού, τη συντήρηση και βιώσιμη διαχείριση δημόσιων χώρων σε όλη την πόλη». Πρόσφατα στην πρωτοβουλία προστέθηκε και το «Adopt-A-Tree / Υιοθέτησε νεοφυτεμένα δέντρα», που δίνει στους δημότες τη δυνατότητα να αναζητήσουν ένα δέντρο κοντά σε μια διεύθυνση (το σπίτι, την επιχείρηση, το σχολείο κ.λπ.) μέσω της διαδικτυακής εφαρμογής Nonoville και να δεσμευτούν να το διατηρήσουν υγιές ποτίζοντάς το. Σύμφωνα με τον ιστότοπο του Δήμου το εγχείρημα «*βασίζεται στην πεποίθηση πως ό,τι είναι δημόσιο δεν είναι και κρατικό. Ο δημόσιος χώρος ανήκει σε όλους και η ποιοτική αναβάθμιση και η βιώσιμη ανάπτυξη συνιστούν επιλογή όλων των υγιών και παραγωγικών δυνάμεων της πόλης*». Εξάλλου ο δήμαρχος επιβεβαίωσε ότι στο τέλος οι Αθηναίοι θα επιβραβεύονται για τον ρόλο τους ως ευσυνείδητοι πολίτες.

Το λεξιλόγιο κοινό, όπως και ο τρόπος αναπαγωγής του. Η Μαρία Μαυρίδου (2004:346) επισημαίνει ότι η Νέα Πολεοδομία επικαλείται (σε μορφή collage φρά-

σεων) διατυπώσεις από άλλα ιστορικά και χωρο-κοινωνικά πλαίσια, όπως, για παράδειγμα, «σχολιασμένο και με έντονες αναφορές στο σήμερα, άρθρο των R. Banham, P. Barker, P. Hall, C. Price στο περιοδικό *New Society*, 20 Μαρτίου 1969 με τίτλο: “Μη-σχεδιασμός: ένα πείραμα στην ελευθερία”, όπου τίθεται εισαγωγικά το ερώτημα: *Γιατί δεν έχουμε το θάρρος, όταν είναι πρακτικό, να αφήνουμε τον κόσμο να διαμορφώνει μόνος του το περιβάλλον του;*». Οι όροι δεν είναι τυχαίοι, δεν μιλάμε για κατοίκους, αλλά για πολίτες και κοινότητες. Για τη «δημιουργική τάξη» που «υιοθετώντας» τον δημόσιο χώρο, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Θεόφιλος Τραμπούλης (2020) «αποκτά ρόλο κηδεμονικό σε σχέση με την απροστάτευτη τάχα και ανώριμη πόλη».

Κλείνοντας...

Στα νέα προγράμματα για την Αθήνα, παρά τις πολλαπλές αναφορές στην καθημερινότητα των πολιτών και στην ανάγκη να αναπτυχθούν πρωτοβουλίες από τις τοπικές κοινότητες, οι μελλοντικές εικόνες της πόλης είναι επιδεικτικές και διαφημιστικές. Καθίστανται ωστόσο εύληπτες μέσα από επιλεγμένες παραπομπές, προβαλλόμενες ως διαμετρικά αντίθετες της σύγχρονης πραγματικότητας, με ερμηνείες που συχνά αντιφάσκουν, με αναχρονιστικές παραπομπές και ακόμα με ευρέως αναγνωρίσιμους συμβολισμούς και άμεσα κατανοητά στον κόσμο νοήματα.⁷ Έτσι η πειστικότητα των διατυπώσεων μετατρέπει κάθε μορφή συμμετοχής στα «κοινά» σε διαδικασία συναισθηματικής πειθούς.

Ίσως όμως το πιο ανησυχητικό είναι ότι η πλήρης αποδοχή των προτάσεων επιτυγχάνεται και από την επιδίωξη οι διατυπώσεις να φαντάζουν «φυσικές» και «απολιτικοποιημένες». Εξηγεί η Emily Talen (2005: 279): *«Η προσπάθεια να ενσωματωθούν περισσότερες από μία προσεγγίσεις στην πολεοδομία απαιτεί ιδεολογική ανεκτικότητα και οι Νέοι Πολεοδόμοι τουλάχιστον επιδίωξαν να μείνουν έξω από οποιοδήποτε πολιτικό κόμμα, θρησκεία, κοσμολογία ή άλλη ιδεολογική θέση. Αποτελεί στρατηγική αναγνώριση ότι οι “αστικές ιδεολογίες”, όπως τις περιγράφει ο Fishman, έχουν καταρρεύσει ιστορικά ως αστήρικτες και αποτυχημένες»*.⁸ Ωστόσο η ιδεολογία που τις παρακινεί δεν μένει κρυφή. Η έννοια που αποδίδεται στον «ενεργό πολίτη» ενσωματώνει τη νοούμενη ως ιστορικά μοναδική σωστή λύση για τη δημιουργία ηθικά απαραβίαστων

κοινοτήτων. Όπως επισημαίνει ο Richard Sennett (1999:379, 393), ο αστικός σχεδιασμός που επιδιώκει να βελτιώσει την ποιότητα ζωής των ανθρώπων κάνοντας την *οικειότερη*, διαμορφώνει στην ουσία κοινωνικά γκέτο με πρόφαση την πεποίθηση ύπαρξης ενός ιστορικά αποδεδειγμένου σωστού τρόπου συμβίωσης: *«Εμείς είμαστε κοινότητα, είμαστε αυθεντικοί· ο έξω κόσμος δεν ανταποκρίνεται σε ό,τι είμαστε· ως εκ τούτου κάτι δεν πάει καλά μαζί του· μας έχει απογοητεύσει, επομένως δεν έχουμε καμία σχέση με αυτόν»*. Η πολιτική της ταυτότητας και ο εθνικισμός που εμφανίστηκε στα τέλη του 20ού αιώνα, έγραφε ο Eric Hobsbawm (1997:548), *«δεν αποτέλεσαν τόσο προγράμματα, πολύ δε λιγότερο αποτελεσματικά προγράμματα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του αιώνα που έβαινε προς το τέλος του, όσο μάλλον συγκινησιακά συναισθηματικές αντιδράσεις απέναντι σε αυτά τα προβλήματα»* – και είναι ακριβώς αυτές οι συναισθηματικές επικλήσεις που τροφοδότησαν όλα αυτά τα χρόνια την εθνικιστική ρητορεία και τη ρατσιστική βία.

Ο «απολιτικοποιημένος» δημόσιος χώρος είναι «σιωπηλός και άδειος», όπως τον χαρακτήριζε η Μαρία. Ο πραγματικός όμως δημόσιος χώρος της καθημερινότητάς μας είναι ζωντανός και πολύχρωμος. Η πόλη μοιάζει να βρίσκει τρόπους να «αποβάλει» τα προτεινόμενα έργα, όπως και οι κάτοικοι της Αθήνας φαίνεται να αντιστέκονται στην ακροδεξιά στροφή που βιώνουν οι περισσότερες χώρες της Ευρώπης (και όχι μόνο). Ίσως γι' αυτό μας θυμώνει περισσότερο η έπαρση της βεβαιότητας που αποπνέουν οι διατυπώσεις των προγραμμάτων, προδικάζοντας αυτονόητα την ολική αποδοχή («υιοθέτηση») και συναίνεση.

Το μέλλον δεν μπορεί να προβλεφθεί. Η διερεύνηση όμως των μηχανισμών που παράγουν τον κυρίαρχο λόγο για την πόλη μάς βοηθάει να αναδείξουμε τις πολλαπλές πραγματικότητές της, αθέατες όψεις και πρακτικές που αποκαλύπτουν την κενότητά του. Έτσι, καταλήγει στο κείμενό της η Μαρία, *«εκτός από πολιτική και κοινωνική δράση με στόχο τη διαμόρφωση μιας άλλης δυναμικής, χρειάζεται, όπως θα έλεγε ο Αλτουσέρ και μια θεωρητική πρακτική για να κατανοήσουμε τη συγκυρία που ζούμε και να μπορέσουμε να την επηρεάσουμε. Αυτό το καθήκον βαρύνει κυρίως τους επιστήμονες και κατ'εξοχήν τους πανεπιστημιακούς»* (2004:361). Πάντα δίπλα σου, δημιουργώντας σου χώρο και επισημαίνοντας σε κάθε περίπτωση ότι αυτός ο χώρος είναι εδώ για εσένα, να τον αξιοποιήσεις όπως νομίζεις

– ας κρατήσουμε το παράδειγμά της, όσες και όσοι διδάσκουμε, προτρέποντας νεότερες ματιές να διαμορφώσουν αυτή την άλλη δυναμική.

Σημειώσεις

2. Ένας γόνιμος διάλογος καθοριστικός για να ωριμάσει ο προβληματισμός μου γύρω από τα κυρίαρχα εικονογραφικά πρότυπα στην αρχιτεκτονική της πόλης: προβληματισμός που εντάχθηκε στη διδακτορική διατριβή μου (Μίχα 2006).

3. Γράφει χαρακτηριστικά η Emily Talen (2005:276): «*Η όμορφη πόλη μπορεί να φαντάζει απελπιστικά ξεπερασμένη, αλλά στην ουσία η κεντρική της ιδέα –δηλαδή η σημασία του δημόσιου οράματος και της έντονης, φυσικής έκφρασης της υπερηφάνειας του πολίτη– δεν έχει εκλείψει*» [μτφρ. δική μου].

4. Και σημειολογικά η «Χάρτα της Νέας Πολεοδομίας» είναι ίσως το πρώτο καταστατικό κείμενο με απήχηση για την πόλη μετά τη «Χάρτα της Αθήνας».

5. [μτφρ. δική μου].

6. Σε εκδήλωση του Ελληνοβρετανικού Επιμελητηρίου, αλλά και σε ανάρτηση στο Facebook συνοδευόμενη από χαρακτηριστικό απόσπασμα της ελληνικής ταινίας «Θου-Βου Φαλακρός Πράκτωρ, Επιχείρηση: Γης Μαδιάμ» με τον Θανάση Βέγγο να σκουπίζει στην πόλη, βοηθώντας τον δήμαρχο της Αθήνας...

7. Κάτι αντίστοιχο υπονοεί και ο J. H. Kunstler (1996) ισχυριζόμενος ότι το μοντέλο ζωής που προτείνει η Νέα Πολεοδομία δεν μπορεί παρά να είναι αρεστό καθώς «*ανταποκρίνεται απόλυτα στην πιο αγαπημένη φαντασίωση εκατομμυρίων ανθρώπων που πληρώνουν 40 δολάρια για να ζήσουν έστω και για λίγο μια απλουστευμένη του μορφή στο “Disney World”*».

8. Μτφρ δική μου.

Βιβλιογραφία

Βαΐου, Ντ. (2014) «Ιδιωτικοποίηση του σχεδιασμού», ένθετο *Ενθέματα* εφημερίδας *Αυγή*, 23/2. Διαθέσιμο και στο: <http://www.avgi.gr/article/10811/1932832/idiotikopoiesetou-schediasmou>

Hobsbawm, E. (1997) *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ός αιώνας 1914-1991*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Κουτρολίκου, Π. & Μίχα, Ειρ. (2018), «Οι πολιτικές για τον χώρο και ο εγκληματολογικός λόγος: Το παράδειγμα του Σχεδίου Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης (ΣΟΑΠ) για την Αθήνα» στο: Ελληνική Εταιρεία Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου, *Εξουσίες, επιστημονική ουδετερότητα και εγκληματολογικός λόγος: 50 χρόνια Η. Becker «Whose side are we on?»*, Συμβολές στο 1ο Συνέδριο της ΕΕΜΕΚΕ, Αθήνα 24-27 Μαΐου 2016, Αθήνα, 468-485. Διαθέσιμο στο: <http://www.eemeke.org/441409592>

Krieger A. & Lennertz W. (επιμ.) (1991) *Andres Duany and Elizabeth Plater-Zyberk. Towns and town-making principles*. New York: Rizzoli.

Krieger A. (1998), “Whose Urbanism?”, *Architecture Magazine*, Νοέμβριος, 73-7.

Leccese, M. & McCormick, K. (επιμ.) (2000), *Charter of the New Urbanism*, Congress for the New Urbanism, McGraw-Hill.

Μαυρίδου, Μ. (2004), «Η “Νέα Πολεοδομία” ως κυρίαρχος λόγος και η ελληνική πόλη», στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Αθανάσιο Αραβαντινό: *Πόλη και χώρος από τον 20ό στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: ΕΜΠ / Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας / ΣΕΠΟΧ, 345-361.

Μίχα, Ειρ. (2006) *Η μαζική κουλτούρα και οι σύγχρονες ερμηνείες του δημόσιου χώρου: οι εικονογραφήσεις των κόμικς πρότυπο για την αρχιτεκτονική της πόλης*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Τομέας Αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και Εικαστικών τεχνών 341-357.

Sennett, R. (1999) *Η τυραννία της οικειότητας*, Αθήνα: Νεφέλη.

Talen, E. (2005) *New Urbanism and American Planning: The Conflict of Cultures*, London: Routledge.

Τραμπούλης, Θ. (2020) «Ιδιωτικοποιώντας το ιδιωτικό: Τα Ιδρύματα και η απεδαφικοποίηση του πολιτιστικού προϊόντος», *Marginalia*, 11. Διαθέσιμο στο: <https://marginalia.gr/arthro/idiotikopoiontas-to-idiotiko-ta-idrymata-kai-i-apedafikopoiosi-toy-politistikoy-proiontos/>

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Καλλισθένη Αβδελίδη¹

Οι διερευνήσεις γύρω από τα θέματα που αφορούν τον αστικό ιστό και τον χωρικό σχεδιασμό απέκτησαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών νέα θεωρητικά και εμπειρικά περιεχόμενα, χωρίς ωστόσο να αλλάξει ο κύριος κορμός της προβληματοθεσίας προηγούμενων δεκαετιών. Τα περιεχόμενα αυτά άπτονται επιστημονικών και τεχνικών διαστάσεων, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών τοποθετήσεων και, εν τέλει, φιλοσοφικών στάσεων που έχουν απασχολήσει την αρχιτεκτονική και πολεοδομική σκέψη του 20ού αιώνα και, στη συνέχεια, του 21ου, αναδεικνύοντάς την ως σημαντική συνιστώσα των σύγχρονων θεωρητικών αναζητήσεων. Στο σύντομο αυτό άρθρο θα αναφερθώ σε χαρακτηριστικά των αναζητήσεων αυτών όπως και σε συγκεκριμένα έργα στοχαστών της αστικής ανάλυσης και του αστικού σχεδιασμού (N. J. Habraken), της ιστορίας του ανθρωπογενούς χώρου (F. Braudel, F. Coarelli) και της φιλοσοφίας των επιστημών (I. Lakatos) που συνιστούν επιστημολογικές θεωρήσεις με εφαρμογή στις προσεγγίσεις της πόλης και του αστικού σχεδιασμού. Για τους συγκεκριμένους συγγραφείς η Μαρία Μαυρίδου μου μίλησε, στο πλαίσιο των αρχικών συζητήσεων που είχαμε για την εν εξελίξει διδακτορική μου διατριβή με τίτλο *Αναγνώσεις του αστικού ιστού και διερεύνηση της φυσικής μορφολογίας του*. Ο στόχος της, ως επιβλέπουσα, ήταν να ενισχυθεί περαιτέρω το θεωρητικό μέρος της εργασίας αυτής με επιστημολογικές διαστάσεις, τις οποίες συνέδεσε με τους συγκεκριμένους ερευνητές.

Ένα πρώτο χαρακτηριστικό των αναζητήσεων στο πεδίο του χωρικού σχεδιασμού αφορά την κριτική ανάλυση των πληροφοριών και των γνώσεων σχετικά με την πόλη και τις αναλύσεις δεδομένων, που κάνουν δυνατή την ανάγνωση της ρευστής πραγματικότητάς της, συνθέτοντας ένα ευρύ επιστημονικό πεδίο. Επίσης, ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι η ανάπτυξη της διεπιστημονικότητας του χωρικού και, ειδικότερα, του αστικού σχεδιασμού. Ο αστικός σχεδιασμός εξελίσσεται σε ένα πολυεπιστημονικό πεδίο κοινωνικών-πολιτικών-τεχνικών ερευνών και μελετών, κοινό για την παρέμβαση στον χώρο της πόλης και για άλλου τύπου δράσεις τόσο στη μακροκλίμακά της όσο και στη μικροκλίμακα της αρχιτεκτονικής της, καθώς επίσης και για άλλες επιστημονικές διερευνήσεις, σχετικές με το ευρύτερο ανθρωπογενές περιβάλλον. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό, τέλος, των προσεγγίσεων σχετικά με την πόλη και τον αστικό σχεδιασμό προτάσσει α) το ζήτημα της εξειδικευμένης επιστημονικής ανάγνωσης του αστικού και εν γένει οικιστικού ιστού και β) την ένταξη των στοιχείων περιγραφής και απεικόνισης που προκύπτουν από την ανάγνωση αυτή στη διαδικασία χωρικού σχεδιασμού.

Αναδεικνύεται, έτσι, η ιδιαίτερη σημασία του τρόπου και των δεδομένων ανάγνωσης του αστικού ιστού σε συνδυασμό με αυτή του ευρύτερου ανθρωπογενούς χώρου.

Για τον N. J. Habraken (1998:10), ο τρόπος ανάγνωσης του δομημένου χώρου προβάλλεται ως αναγνώριση έναντι της ανακάλυψης ή της δημιουργίας του. Ο Habraken θεωρεί ότι το κλειδί ώστε να αναδειχθεί η συμβίωση των ανθρώπων και του δομημένου γίνεσθαι είναι ο έλεγχος ως ικανότητα μεταμόρφωσης του δομημένου περιβάλλοντος κατά τμήματα. Ο έλεγχος αυτός έχει διακριτά επίπεδα παρέμβασης, τα οποία ιεραρχούνται σύμφωνα κάθε φορά με τις αλληλεπιδράσεις των δρώντων. Και θεωρεί ότι η σύγχρονη εποχή δεν μπορεί να αφήσει αδιερεύνητα τα κοινά και συνηθισμένα (ordinary) περιβάλλοντα, τα οποία, αντιθέτως, οφείλει να αρθρώσει, κομμάτι κομμάτι και χρόνο με τον χρόνο.

Τον Filippo Coarelli ή τον Fernand Braudel, αντιστοίχως, απασχολεί η γεω-ιστορική ανάγνωση της εξέλιξης του αστικού χώρου με μια καθαρή εικόνα που απορρέει από την οπτική γωνία και τη δυνατότητα αντίληψης του σήμερα. Η ίδρυση μιας «οριστικής πόλης» και η απόκτηση κεντρικής θέσης πάνω σε έδαφος προγενέστερα χα-

1. Πολεοδόμος-χωροτάκτης, IKE - EKKE, kavdelidi@ekke.gr

Γιορτή αφιέρωσης 2008 (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

ραγμένο από άξονες επικοινωνίας και ανταλλαγών (όπως συνέβη με τη Ρώμη κατά την αρχαιότητα) συντελούνται μέσα στο εξελισσόμενο πλαίσιο της οικονομικής και κοινωνικής συγκρότησης (Coarelli 1985:115-136). Η παροντική ανάγνωση ενός γεωγραφικού χώρου και του ρόλου του σε μια προγενέστερη ιστορική στιγμή μπορεί να κάνει τη «συσχέτιση με τα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά δεδομένα», συγκεκριμένα, για την κοινωνικοοικονομική εμφάνιση μιας πόλης, έχοντας τη γνώση της μετέπειτα ιστορικής εξέλιξης του τόπου (Coarelli 1985). Για το σημερινό δίκτυο υπαρχουσών πόλεων, υπάρχει μια ιστορική στιγμή διαμόρφωσής του, αλλά και διαμόρφωσης του ιστού των πόλεων, σε αλληλεξάρτηση με το δίκτυο των χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων. Η πολυπλοκότητα των ιστορικών δεδομένων καταλήγει στις μεταλλαγές των χωρικών δεδομένων των δρόμων εκτός και εντός μιας πόλης, καθώς τα σημεία επαφής των δρόμων με τον αστικό ιστό αναδεικνύουν τις σχέσεις «μετακίνηση και μεταφορά ίσον δρόμος» και «σταθμός ανταλλαγής ίσον πόλη» (Braudel 1993:339-430).

Η εμπειρική και θεωρητική βάση του αστικού σχεδιασμού απασχολεί πολλούς σύγχρονους ακαδημαϊκούς. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ψευδοεπιστημονικό κλάδο (Marshall 2012) ή για προεπιστημονικό (Dovey και Pafka, 2017) και άλλοι για μικτό τομέα (Inam 2002, Carmona 2013). Με την προϋπό-

θεση ότι ο αστικός σχεδιασμός μπορεί να αναπτύξει εμπειρική και θεωρητική βάση, οι ερευνητικές αναζητήσεις θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την οπτική του Imre Lakatos για τη διαμόρφωση ενός σώματος ερευνητικών αποτελεσμάτων το οποίο απαιτείται να αντιστοιχεί σε μια προοδευτική θεωρητική μετατόπιση της προβληματοθεσίας, ώστε κάθε βήμα να δύναται να είναι ουσιαστικά αυξητικό των εμπειρικών περιεχομένων (θετικών ή αρνητικών) (Lakatos 1978:145). Οι επιστημολογικές θεωρήσεις εκφράζονται με την ανάγνωση της πόλης, τη μέτρηση, την οπτικοποίηση ή την αφήγηση της παροντικής και της παρελθούσας πραγματικότητάς της, όπως και της μελλοντικής αλλά και της ουτοπικής της εικόνας. Εκφράζονται επίσης στις μεθοδολογικές προσεγγίσεις, στην επεξεργασία αναλυτικών, πολυ- και δι-επιστημονικών εργαλείων που αναδεικνύουν τη σημασία της ποσότητας και ποιότητας της πληροφορίας όταν θέλουμε να περιγράψουμε και να διακρίνουμε το ένα ή το άλλο αντικείμενο, και αυτό σε άμεση σχέση με το μέσο και τις τεχνικές του δυνατότητας. Ακόμη, η ποσότητα και η ποιότητα πληροφορίας είναι σημαντική για να διακρίνουμε τις γενικές από τις ειδικές έννοιες σύμφωνα με τα μεγέθη και την κλίμακα θεώρησής τους.

Βιβλιογραφία

- Braudel, F. (1993) *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας – τόμος Α΄: Ο ρόλος του περιήγρου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 339-430.
- Carmona, M. (2013) «The place-shaping continuum: A theory of urban design process». *Journal of Urban Design*, 19(1): 2-36, Διαθέσιμο στο: doi.org/10.1080/13574809.2013.854695.
- Coarelli, F. (1985) «Η Ρώμη», στο: Aymard, M. & Coarelli, F. (επιμ). *Η Μεσόγειος. Ο χώρος και η ιστορία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 115-136.
- Dovey, K. & Pafka, E. (2015) «The science of urban design?», *Urban Design International*, 21(1): 257-271.
- Habraken, N. J. (1998) *The structure of the ordinary. Form and control in the built environment*. Cambridge MA, London: MIT Press.
- Inam, A. (2002) «Meaningful urban design: teleological/catalytic/relevant», *Journal of Urban Design*, 7(1): 35-58.
- Lakatos, I. (1970) «Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes», στο: Lakatos, I. & Musgrave, A. (επιμ), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lakatos, I. (1978/1989) *The methodology of Scientific Research Programmes. Philosophical Papers 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, S. (2012) «Science, pseudo-science and urban design», *Urban Design International*, 17(4): 257-271.

ΕΝΑ ΠΡΟΤΥΠΟ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΔΑΣΚΑΛΑΣ

Δημήτρης Ιωάννου¹

Αν και η πολεοδομία μου ασκούσε εμένα ξεχωριστή γοητεία από τα πρώτα χρόνια της φοίτησής μου στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ, με τη Μαρία Μαυρίδου ανέπτυξα μια ιδιαίτερη εκπαιδευτική σχέση αρκετά αργά στη φοιτητική μου διαδρομή: κατά τη συγγραφή της διπλωματικής μου εργασίας για το μεταπτυχιακό της Πολεοδομίας - Χωροταξίας, με εκείνη ως επιβλέπουσα. Νωρίτερα βέβαια, κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 1999-2000, απ' όλα τα μαθήματα που είχα επιλέξει και παρακολουθήσει με είχαν συνεπάρει περισσότερο –και ακόμα θεωρώ πυρήνα του προγράμματος, όπως τουλάχιστον το γνώρισα τότε εγώ– οι «Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη στον 20ό αιώνα», με διδάσκουσες την αδιαίρετη τριάδα της Ντίνας Βαΐου, της Μαρίας Μαντουβάλου και της Μαρίας Μαυρίδου. Φυσικά, γνώριζα την πολύ χαρακτηριστική αυτή διδακτική ομάδα από τα προπτυχιακά μου χρόνια, αλλά σ' εκείνο το μάθημα κατάλαβα ότι η αρμονική λειτουργία της βασιζόταν εξίσου στην αντίστιξη και στην πολυφωνία, αλλά σπάνια ή καθόλου στην ομοφωνία ή τη συνήχηση. Με άλλα λόγια, τα μεθοδολογικά στυλ, τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και τα διδακτικά πρόσωπα δεν ταυτίζονταν· αλληλοσυμπληρώνονταν.

Σχηματοποιώντας και απλοποιώντας, προκειμένου να απομονώσω το ύφος και τον ρόλο της Μαρίας Μαυρίδου, θα υπογράμμιζα κυρίως έναν σπάνιο συνδυασμό: η Μ. Μαυρίδου ενθάρρυνε ακόμα και τις πιο αμφιλεγόμενες και περιπετειώδεις θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις, απαιτώντας παράλληλα, με αταλάντευτη αυστηρότητα, θεωρητική και μεθοδολογική ακρίβεια. Ακόμα τη θυμάμαι, είκοσι χρόνια μετά, να δέχεται με ενθουσιασμό να επιβλέψει τη διπλωματική μου, αν και το θέμα που της πρότεινα –μια υπερφιλόδοξη ανασκόπηση των σχέσεων μεταξύ της εξέλιξης των πόλεων και των κυρίαρχων κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων στον Δυτικό κόσμο μετά τη βιομηχανική επανάσταση– θα προκαλούσε πονοκέφαλο και βάσιμους φόβους εκτροχιασμού ή αδυναμίας ολοκλήρωσης στον οποιονδήποτε. Κι ακόμα τη θυμάμαι, στις συναντήσεις μας για διορθώσεις μιας ογκώδους εργασίας που δεν ήθελε πολύ να κατρακυλήσει στο χάος, με το ήρεμο ύφος της και το σταθερό της βλέμμα, με το λεπτό της τσιγάρο στο ένα χέρι και το μολύβι στο άλλο, να διατρέχει τις εξαντλητικές της σημειώσεις, και με ανεπαίσθητο χαμόγελο να μου επισημαίνει σολοικισμούς, λάθη, ανακρίβειες και ασάφειες ακόμα και στις παραπομπές, και με καίριες ερωτήσεις να ανακατευθύνει την πολλές φορές ανεργάτιστη σκέψη μου πίσω στα ζητούμενα που ο ίδιος είχα θέσει, χωρίς όμως ποτέ να μου ζητά να εγκαταλείψω ακόμα και την πιο άσχετη ή παράτολμη θεωρητική αναζήτηση.

Από εκείνη τη συνεργασία μας, αλλά και από τα «Σεμινάρια υποψηφίων διδακτόρων» στα οποία ακατάπαυστα συμμετείχε τα επόμενα χρόνια, τη θυμάμαι ως πρότυπο ακαδημαϊκής δασκάλας. Δημιουργούσε με γενναιοδωρία γύρω της ένα πεδίο

1. Δρ αρχιτέκτων - πολεοδόμος, dioa23@gmail.com

Πάρτι το 2018 (αρχείο Ντ. Βαΐου)

πνευματικής ελευθερίας ανοιχτό στην ενδεχομενικότητα, αλλά, με την ασφάλεια που της έδινε η δική της ισχυρή θεωρητική σκευή (την οποία ποτέ δεν επιδείκνυε, αλλά μαρτυρούσε με την εύστοχη κατά περίπτωση χρήση της), διατηρούσε παράλληλα τον έλεγχό του με σιγουριά και διακριτικότητα. Γι' αυτό και όταν η ελευθερία που ενθάρρυνε σήμαινε απομάκρυνση από τα στενά ερευνητικά της ενδιαφέροντα ή τις δικές της μεθοδολογικές συνήθειες, έμοιαζε όχι μόνο να μη δυσανασχετεί, αλλά να παίρνει ξεχωριστή ικανοποίηση, σαν από ευχαρίστηση για το ξεκίνημα μιας νέας περιπέτειας.

Θα κλείσω με ένα στιγμιότυπο ίσως άσχετο με τη διδακτική διαδρομή της Μαρίας Μαυρίδου, αλλά νομίζω ενδεικτικό της ακαδημαϊκής της διαδρομής ως εποχής και τρόπου έκφρασης. Με την ευκαιρία της συνταξιοδότησής της μαζί με την Άννα Σαρηγιάννη το 2009, διοργανώθηκε μια γιορτή-έκπληξη για την οποία η Μαρία Καλαντζοπούλου είχε την ιδέα να συνεισφέρουμε ερμηνεύοντας κάποια τραγούδια (στο πιάνο εκείνη, στη φωνή εγώ). Το ρεπορτόριο ήταν πασίγνωστο (Λοΐζος, Κηληθόνης, Μικρούτσικος, Χατζηδάκις, Θεοδωράκης κ.λπ.), αλλά εγώ το κατείχα ελάχιστα και αυτό, παρά τις πρόβες και τη στήριξη της Μαρίας, μου δημιουργούσε μεγάλη νευρικότητα. Ώσπου έφτασε η μεγάλη βραδιά, και με τις πρώτες νότες του πιάνου οι φόβοι μου εξανεμίστηκαν· όχι γιατί ανακάλυψα κάποια λανθάνουσα δεξιοότητα ή επαφή με το υλικό, αλλά γιατί η φωνή μου σκεπάστηκε από τις φωνές όλων σχεδόν των παριστά-

μενων, συναδέλφων και φοιτητών της Μαυρίδου, που όλο το βράδυ ταξίδευαν ακούραστα, με ενθουσιασμό και συγκίνηση, στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο και στις προσδοκίες, τα οράματα και τους αγώνες της.

Εκείνα τα τραγούδια συνδέθηκαν για πάντα στη μνήμη μου με την αγαπημένη Μαρία Μαυρίδου· γι' αυτό και, αν και ήταν σχεδόν άγνωστα σε μένα μέχρι τότε, δεν θα τα ξεχάσω ποτέ.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΜΙΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Σαλώμη Χατζηβασιλείου¹

Η Μαρία Μαυρίδου υπήρξε Δασκάλα μου κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών και μέλος της τριμελούς επιτροπής του διδακτορικού μου με τίτλο *Ο ενδιάμεσος χώρος των γυναικών δυτικά της Αθήνας. Συμβολή στην ιστορία αστικοποίησης του Δάσου Χαιδारीον*.

Τα πρώτα φοιτητικά μου βήματά στην αρχιτεκτονική σχολή του ΕΜΠ (τέλος δεκαετίας 1970 - αρχές δεκαετίας 1980) οδηγήθηκαν από ένα πανεπιστημιακό κίνημα που πάλευε για την απόσυρση του ν. 815 και τις συντονισμένες προσπάθειες φοιτητών, βοηθών και επιμελητών με αίτημα την αλλαγή του μοντέλου λειτουργίας των ΑΕΙ για έναν νέο Νόμο Πλαίσιο, εναρμονισμένο στο πνεύμα και τις αλλαγές που έφερε στα πανεπιστήμια της Δυτικής Ευρώπης ο Μάης του '68. Ο ν. 1268/1982 αποτυπώθηκε έντονα και ανατρεπτικά στην ακαδημαϊκή ζωή, αλλά και στη ζωή και τις δραστηριότητες μιας ολόκληρης γενιάς πανεπιστημιακών δασκάλων² όπως της Μ.Μ. αλλά και των «συνοδοιπόρων» της Μαρίας Μαντουβάλου και Ντίνας Βαΐου, οι οποίες είχα την τύχη να υπάρξουν Δασκάλες μου σε όλη την πορεία των σπουδών μου στην Αρχιτεκτονική Σχολή και αργότερα συνεργάτιδες στην ακαδημαϊκή μου ζωή ως λέκτορας 407/80, και συναγωνίστριες στο πανεπιστημιακό κίνημα του 2007 για το άρθρο 16. Δυστυχώς, η αφυπηρέτηση αυτής της γενιάς αφήνει ευάλωτη τη Σχολή.

Από τη μακρόχρονη και πολύ ενδιαφέρουσα σχέση μου με τη Μ. Μαυρίδου θα σταθώ σε κάποια σημεία που αναδεικνύουν μια εκπαιδευτική φιλοσοφία βασισμένη στη μη αυστηρή οριοθέτηση των ρόλων διδάσκουσας/διδασκόμενης, στον ανοιχτό διάλογο με σαφείς ορίζουσες, στην καθαρότητα της σκέψης της και στο συλλογικό της πνεύμα:

1. Μόλις είχα τελειώσει το διάβασμα της *Ανθρώπινης κατάστασης* της Χάνα Άρεντ. Όταν διασταυρωθήκαμε στο κατώφλι της πόρτας της κουζίνας/φωτοτυπείου του Τομέα Πολεοδομίας και της εξέθεσα τον προβληματισμό μου σχετικά με τον δημόσιο χώρο. Τότε μου ξεκαθάρισε απλά και φυσικά ότι δημόσιος είναι ο χώρος όχι γιατί τον σχεδιάζουμε ως τέτοιο· η χρήση του από τους ανθρώπους τον κάνει δημόσιο. Με μια φράση της έβαλε τα πράγματα στη σωστή τους διάσταση.

2. Όταν διάβασα το διδακτορικό της για τα Νέα Λιόσια, μεταξύ των άλλων, έμαθα τη σημασία του τσιμεντόλιθου στο κτίσιμο των αυθαιρέτων! Έγραφε ότι οι τσιμεντόλιθοι καλουπώνονται επί τόπου, άρα δεν χρειάζεται να μεταφέρονται υλικά με φορτηγά και να στοχοποιούνται οι οικοδόμοι, που δούλευαν συνήθως νύχτα. Να μια λεπτομέρεια που δεν είχα φανταστεί, ενώ γνώριζα ότι είναι υλικό που εύκολα και γρήγορα «βγάζει μέτρα».

3. Δεν διαφαινόταν η οικονομική κρίση που θα ακολουθούσε –ίσως ήταν το 2002– όταν στο σχόλασμα του μεταπτυχιακού μαθήματος *Μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη* βρεθήκαμε να συζητάμε οικονομικά θέματα της καθημερινότητας. Στην εξέλιξη της κουβέντας μου επισήμανε ότι η πυραμίδα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην οικονομία μετατρέπεται σε οχτάρι, με τον κάτω κύκλο υπερμεγέθη, τον πάνω πολύ μικρότερο και οι δυο κύκλοι δεν ακουμπούν ο ένας τον άλλο. Έτσι απλά εξήγησε το οικονομικό γίγνεσθαι που ακολούθησε! Εγώ της απάντησα ότι θα βρισκόμουν στον κάτω κύκλο. Όπερ και εγένετο.

4. Η αδιάλειπτη παρουσία της στα «Σεμινάρια των υποψηφίων διδακτόρων», τροφοδότησε την αλληλοδιδασκτική, τη συνεργασία και την επικοινωνία μεταξύ των μελών της ομάδας, μέσα στην οποία δοκιμάστηκαν νέα μεθοδολογικά εργαλεία, διατυπώθηκαν νέα ερευνητικά ερωτήματα και, μέσω νέων ερευνητικών ευρημάτων, οδηγήθηκαν οι υποψήφιοι διδάκτορες όπως εγώ στην ολοκλήρωση των διατριβών τους.

5. Από την παρέα των τριών, η Ντ.Β. συνταξιοδοτήθηκε τελευταία και οι Μ.Μ. και Μ.Μ. μας απέστειλαν την παρακάτω πρόσκληση:

1. Δρ αρχιτέκτων μηχανικός, shatzivasil@gmail.com

Σας προσκαλούμε

στο πάρτυ που θα γίνει στη «Ρότα», τη Δευτέρα 2 Ιουλίου 2018 στις 20.00, για να συναντηθούμε και να φιλήσουμε γλυκά τη Ντίνα Βαΐου, φίλη μας –όπως ξέρετε– κολλητή. Αλλά και παρουσία πολύτιμη, αναφορά όλων μας στο Ίδρυμα.

MM και MM

Η «Ρότα» είναι στη Σόλωνος 124 (προσέξτε να σημαδέψετε την πόρτα, γιατί είναι λίγο μικρή).

Για την οργάνωση, θα διευκόλυνε να απαντήσετε ως την Κυριακή 24 Ιουνίου αν μπορείτε να έρθετε, στα emails: ...

Στην πρόσκληση επιβεβαιώνεται το πολύτιμο «εμείς» στον πανεπιστημιακό βίο. Το γόνιμο κλίμα συνεργασιών και συλλογικών προσπαθειών διαμόρφωσαν και καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη λειτουργία της Σχολής και δημιούργησαν μια πανεπιστημιακή κοινότητα με ισχυρούς δεσμούς.

Παρότι έχω πολλά να αφηγηθώ από την πολύχρονη σχέση μου μαζί της, θα εστιάσω παρακάτω σε κάποιες παρατηρήσεις της στις τελευταίες φάσεις της εξέλιξης του διδακτορικού μου, που αποτέλεσαν πολύτιμο οδηγό για τη συγγραφή του και θα ήταν χρήσιμες για πολλούς και πολλές:

Παρατηρήσεις 2 στο Salomi 06 2016³

Σελ 19: (απόσπασμα από το κείμενο) Οι αντιθέσεις του τρόπου ζωής μου –τα πρωινά σ' ένα ακαδημαϊκό περιβάλλον ή στο γιαπί δίνοντας εντολές σε εργάτες ή στην πολεοδομία για τη διεκπεραίωση κάποιας άδειας οικοδομής και τ' απογεύματα υποστηρίζοντας δομές αλληλεγγύης, (τράπεζα χρόνου, παροχή στέγης και ψυχολογικής υποστήριξης σε γυναίκες κακοποιημένες και νέα κορίτσια θύματα trafficking, πρωτοβουλία για ένα σπίτι για τις γυναίκες) και στη γειτονιά όπου βίωνα έναν άλλο κόσμο-δημιούργησαν διλήμματα εξ αιτίας του ότι αντανακλούσαν πάνω στη θέση μου ως ερευνήτριας. Ήμουν εξαρτημένη από τις πληροφορήτριες. Μερικές φορές εξ αιτίας

των πολλαπλών δραστηριοτήτων μου, υπήρξα πηγή επαφών για ανθρώπους κυρίως γυναίκες που έψαχναν για δουλειά ή αγορές να πουλήσουν κάποια είδη. Η δύναμη ελιγμού μεταξύ εμένα ως ερευνήτριας και των πληροφορητριών μου έγινε ουσιαστικό μέρος του πεδίου εργασίας.

(MM): Ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τον τρόπο διαμόρφωσης της στάσης της ερευνήτριας, απέναντι στο ερευνητικό της πεδίο, κυρίως μέσω των προσώπων που μετέχουν σ' αυτό. Νομίζω ότι πρέπει να δοθεί περισσότερη έμφαση σ' αυτό το σημείο και πρέπει να συνδεθεί με την κωδικοποίηση της εμπειρίας της ερευνήτριας και τον τρόπο που εντάσσεται και επηρεάζει τις κατευθύνσεις της έρευνας. Αυτό το ζήτημα, της κωδικοποίησης και διατύπωσης της εμπειρίας, δηλαδή, πρέπει να αναφερθεί στα μεθοδολογικά, ως εκ των υστέρων καταγραφή των βημάτων της έρευνας και να αναφέρεται κάθε φορά που υπεισέρχεται στη διήγηση, ως ένα συμβάν / οδοδείκτης που κατευθύνει αλλού ή ακινητοποιεί τη σκέψη δίνοντας έμφαση στο σημείο αυτό.

5. Σελ 62-90 Συγκρότηση της Δυτικής Πύλης...και Η ιστορικότητα του σύγχρονου τοπίου ...

(MM): Πολύ καλά. Θα μπορούσαν να αποτελέσουν αυτοτελές κείμενο για δημοσίευση, μόλις παραδόσεις το διδακτορικό εννοείται. Δεν εισάγουν απλώς στην ιστορία της περιοχής, η οποία βέβαια είναι σημαντική και ποικιλότητα, αλλά δημιουργούν μια ατμόσφαιρα φωτεινή, ήρεμη και μυστηριακή, που νομίζεις ότι βρίσκεσαι στην πομπή για την Ελευσίνα, σαν να βιώνεις ένα είδος μύησης. Πολύ καλή εισαγωγή για να μιλήσει κανείς στη συνέχεια για τον ενδιάμεσο χώρο των γυναικών.

7. Σελ. 97- 110

(MM): Τα περί αρχαίας αθηναϊκής κοινωνίας και της θέσης της γυναίκας πολύ εκτεταμένα. Πώς συνδέονται με τα σύγχρονα;; Υπάρχει μια γενεαλογική προσέγγιση;; Θα πρέπει κάπως να αναφερθεί. Η αναφορά στην κλασική αρχαιότητα συνδέεται με τα μνημεία που συναντώνται στην περιοχή;; Η σύνδεση ερειπίων - μνημείων και η αναφορά στις κοινωνικές συνθήκες (και στην κατάσταση των γυναικών) της εποχής κατά την οποία ιδρύθηκαν τα μνημεία, χρειάζεται μια αναφορά σε επίπεδο μεθόδου και υποθέσεων. Υπονοείται ότι υπάρχει ένας επηρεασμός ή μια σύνδεση των σημερινών συνθηκών με αυτές που ίσχυαν στην αρχαιότητα ή στο Βυζάντιο, που ακολουθεί;; Λειτουργούν τα μνημεία σαν κοινωνικοί πυκνωτές;;

Εικόνα 12. Σεμινάρια του Αιγαίου, Πάρος 1999 (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

8. Σελ. 111 (Βυζάντιο)

(MM): Τα αναφερόμενα στην εποχή του Βυζαντίου, έχουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον απ' ό,τι τα ανάλογα της Αρχαιότητας, γιατί η βιβλιογραφία στην οποία βασίζονται είναι ιστορικο-ανθρωπολογικής κατεύθυνσης και προσφέρεται περισσότερο ως ερμηνευτικό πλαίσιο για τα συμβαίνοντα στη σύγχρονη εποχή.

9. Σελ. 123

(MM): Είναι αυτά που ακολουθούν σχολιασμός για την Αρχαιότητα και το Βυζάντιο που προηγήθηκαν;; Οι επιφυλάξεις που διατυπώνονται εδώ για τη δυνατότητα και το μέτρο κατά το οποίο είναι δυνατόν να αρθρωθεί μια ιστορία από την πλευρά των γυναικών πρέπει να είναι εισαγωγή στα όσα γράφονται και όχι συμπερασματική παρατήρηση!! Εκτός αυτών όμως, νομίζω ότι το μεγαλύτερο τμήμα για την κλασική Αθήνα και το Βυζάντιο, πρέπει να πάνε σε παράρτημα αυτού του κεφαλαίου και να παραπέμπεται ο αναγνώστης στο παράρτημα.

10. Σελ. 125 Το κεφάλαιο 3.4: «Η ιστορικότητα του σύγχρονου τοπίου» προσπαθεί να σχολιάσει τη συγκρότηση της Δυτικής Πύλης.

(MM): Τα χαρακτηριστικά αυτής της διήγησης είναι ότι α) αναφέρεται σε πάρα πολλά πράγματα που είναι

συναφή με την δυτική πύλη β) τα αναφερόμενα στη δυτική πύλη συγκροτούν έναν χώρο πολύ φορτισμένο και «αυλακωμένο» / «καλλιεργημένο» για να δεχτεί την αφήγηση για τις γυναίκες στον ενδιάμεσο χώρο του Δάσους. Είναι πάντως οι διάφορες αναφορές κάπως σκόρπιες, αλλά δημιουργούν ένα πλαίσιο ή καλύτερα μια ατμόσφαιρα.

Θα μπορούσε ίσως αυτός ο τρόπος οργάνωσης του κειμένου (ώστε να δημιουργείται μια ατμόσφαιρα – ένα ομοιογενές στρώμα από σχετικά με το θέμα τεκμήρια, αποσπάσματα κειμένων, εμπειρίες και σχόλια της γράφουσας, χωρίς αυστηρή ιεράρχηση, κάπως σκόρπια) να πιστωθεί ως μεθοδολογική και επιστημολογική συνεισφορά της γυναικείας γραφής, χωρίς να θεωρείται υποδεέστερη!!

11. Σελ. 30. 3.5 Ετεροτοπικά κατώφλια στον αστικό ιστό.

(MM): Τα περί ετεροτοπιών είναι πολύ καλά, πάντα μέσα στο πνεύμα της δημιουργίας ατμόσφαιρας, είναι πολύ χαρακτηριστικά και κατάλληλα για τη στοιχειοθέτηση της έννοιας του ενδιάμεσου χώρου.

12. Στο τελικό κείμενο (pdf)

(MM): Να αλλάξει ο τίτλος της Μαυρίδου στα εξώφυλλα. Εγώ είμαι: «τέως επίκουρη καθηγήτρια ΕΜΠ»

και έτσι πρέπει να με αναφέρεις. Μην το παραμελήσεις σε παρακαλώ.

Αυτή η επίκλησή της με αναγκάζει να επισημάνω συμφωνώντας μαζί της ότι η επιστημονική γνώση και η αξία ενός/μιας επιστήμονα ούτε κρίνεται ούτε εξαρτάται από τη θέση του στην ιεραρχία ενός πανεπιστημίου. Κρίνεται αποκλειστικά και μόνο από το επιστημονικό και διδακτικό του/της έργο. Επέλεξε τη θέση της επίκουρης καθηγήτριας, υποστηρίζοντας περίτρανα τη θέση της.

Στη ΜΜ οφείλω ταπεινά ένα μεγάλο ευχαριστώ, γιατί από τα πρώτα φοιτητικά μου βήματα μου έδειξε τον δρόμο σύνθεσης θεωρίας και πρακτικής, για μια αρχιτεκτονική και πολεοδομία βασισμένη στις καθημερινές ανάγκες. Όσον αφορά τη συμβολή της στη διατριβή: καίριες επισημάνσεις, στον σωστό χρόνο. Υπήρξε με τη στάση της υποστηρικτική, ενθαρρυντική και προτρεπτική. Ευχαριστώ και τις τρεις για την τόσο

σημαντική, μακρόχρονη και επικοινωνιακή σχέση δασκάλας-μαθήτριας, αλλά και την πιο προσωπική σχέση, που έκανε την απελπιστική μοναξιά που συνοδεύει μια διατριβή λιγότερο επώδυνη.

Σημειώσεις

2 Όπως αναφερόταν στο κάλεσμα για συμμετοχή σε αυτό το αφιέρωμα.

3. Με πλάγια τα αποσπάσματα από τη διατριβή, με όρθια τα σχόλια της Μ.Μ., με τη δική της σειρά και αρίθμηση.

ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ, Η ΣΥΝΑΔΕΛΦΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΦΙΛΗ

Άννα¹ και Γιώργος Σαρηγιάννης²

Στο μικρό αυτό κείμενο θα προσπαθήσουμε αρχικά να δώσουμε μια ακόμη πλευρά της Μαρίας Μαυρίδου, που αφορά την προσωπική μας και οικογενειακή σχέση, και στη συνέχεια να δούμε (και σαν συνέπεια της ιδιοσυγκρασίας της και του χαρακτήρα της) τη δράση της στο Πολυτεχνείο, όπου βέβαια η σχέση αυτή συνεχίστηκε και δυνάμωσε μέσα από την κοινή εργασία στην Έδρα και στη συνέχεια στον Τομέα.

Η Άννα ήταν συμφοιτήτρια της Μαρίας στην Αρχιτεκτονική Σχολή του ΕΜΠ (1960-1965), όχι ακριβώς στην ίδια παρέα, αλλά με πολλές κοινές εμπειρίες. Ίσως η πιο έντονη ήταν το καλοκαίρι του 1ου έτους στην Παλιαχώρα της Αίγινας, όπου όλη η τάξη, στο πλαίσιο του μαθήματος Ιστορίας της Τέχνης (καθ. Αγγελος Προκοπίου), πέρασε το μεγαλύτερο μέρος των διακοπών αποτυπώνοντας εκκλησίες και αντιγράφοντας αιογραφίες.

Από τον Φεβρουάριο του 1966 βρεθήκαμε και οι τρεις (Μαρία, Άννα και Γιώργος) στο Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών (ΣΠΕ) που είχε ιδρύσει ο καθηγητής Αντώνης Κριεζής, η Μαρία στη μελέτη της Ανδρίτσαινας και ο Γιώργος με την Άννα και πολλούς άλλους στη μελέτη της Πελοποννήσου. Η μελέτη ξεκίνησε με ένα κοινό ταξίδι των δύο ομάδων στην Πελοπόννησο, που ήταν άλλη μια ευκαιρία σύσφιξης των σχέσεων.

Ακολούθησε η μελέτη Ηπείρου - Θεσσαλίας από τον Ιούνιο του 1967, όπου επίσης εργαστήκαμε μαζί στη φάση της ανάλυσης – η Μαρία στην Ήπειρο και η Άννα στην Θεσσαλία. Η Άννα τον Σεπτέμβριο του 1967 έφυγε για το Λονδίνο, όπως πολλοί από το Σπουδαστήριο και την Έδρα κατέφυγαν σε Αγγλία, Γερμανία, Ιταλία ή Γαλ-

λία, νόμιμα ή παράνομα (Γιώργος, Άννα, Βασενχόβεν, Γεράρδη, Λουκάκης, Γουναράκη, Μαντουβάλου, Καρράς, Αραμπατζή, Καραγιάννη, Παπαγεωργίου κ.ά.). Η εποχή ήταν δύσκολη και τον Φλεβάρη του 1968 απολύεται ο Κριεζής από τη Χούντα. Μετά από ένα διάστημα απουσίας λόγω μεταπτυχιακών, συνεργαστήκαμε πάλι με τη Μαρία στη μελέτη της Καλαμάτας, επίσης ερευνητικό έργο στο ΣΠΕ. Η τελευταία έρευνα του ΣΠΕ όπου εργαστήκαμε μαζί ήταν τα «Πολεοδομικά πρότυπα» (1972-1977) και συγκεκριμένα τα «Πρότυπα κατοικίας», μια από τις 17 υπο-έρευνες. Η συνεργασία με τη Μαρία ήταν πάντα αρμονική. Η δουλειά της μεθοδική, τεκμηριωμένη και συγχρόνως πλούσια σε ιδιαίτερες, πρωτότυπες οπτικές, που άνοιγαν καινούργιους άξονες έρευνας.

Γύρω στο 1970-1972 εργαστήκαμε για ένα διάστημα και οι τρεις στο γραφείο του Κώστα και της Λουίζας Μάρθα. Μια μέρα ένας γνωστός συνάδελφος κατέφθασε στο γραφείο με πρόταση να αναλάβουμε μελέτες μέσω του «ανοίγματος» που έκανε η Χούντα στις αφρικανικές χώρες. Εφαγε τέτοια κατσάδα από τη Μαρία που δεν ξαναπάτησε! Αυτό σαν ένα παράδειγμα για το πόσο η Μαρία υποστήριζε τις απόψεις της και έμενε πάντα πιστή στις αρχές της.

Το 1975 η Μαρία διορίστηκε βοηθός στην τότε Έδρα Πολεοδομίας, όπου ήδη υπηρετούσαν από το 1970-1971 η Άννα και ο Γιώργος, καθώς και η Μαίρη Μαντουβάλου. Από τότε άρχισε μια στενή συνεργασία όλων και κυρίως της Μαρίας, της Μαίρης και της Άννας και, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, της Ντίνας Βαΐου, που ήρθε τότε στον Τομέα.

Τα μαθήματα στα οποία συνεργαστήκαμε ήταν κυρίως τα Πολεοδομία 1 και 2 και, με την Ντίνα στη θέση του Γιώργου, Πολεοδομία 3 και Πολεοδομία 4. Τα μαθήματα είχαν διαλέξεις θεωρίας στο σύνολο της τάξης και ασκήσεις με τη μορφή φροντιστηρίων, με κάποιες κοινές παρουσιάσεις. Οι διαλέξεις της Μαρίας ήταν υψηλού επιπέδου και πολύ συγκροτημένες. Έκανε κατανοητές δύσκολες έννοιες και παρέθετε χαρακτηριστικά παραδείγματα. Στο φροντιστήριο οι σχέσεις της με τους σπουδαστές ήταν πιο προσωπικές και δίνονταν πάντα ευκαιρίες για εμβάθυνση. Παράλληλα, ήταν συνηθισμένο να ακούγονται γέλια από τη γωνιά του φροντιστηρίου της Μαρίας· είχε ένα ιδιότυπο χιούμορ, πάντα προσαρμοσμένο στα θέματα που συζητούσαν.

Μετά το 1995 η Άννα (μαζί με τη Μαίρη και άλλα μέλη του Τομέα) συνεργάστηκε με τη Μαρία σε μια

ΕΜΠ 1967 (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

σειρά ερευνών που είχαν σχέση είτε με θέματα αιχμής, όπως η μελέτη ανάπλασης της περιοχής Γκάζι - Κεραμεικός (1995-1996) με έμφαση στον περιβαλλοντικό σχεδιασμό και η μελέτη για τα Ανω Λιόσια (1997) με έμφαση την προώθηση διαλόγου με τους τοπικούς φορείς για τις ανακατατάξεις στον αστικό σχεδιασμό, είτε με θέματα επικαιρότητας, όπως η έρευνα για το Μενίδι (μετά τον σεισμό της Πάρνηθας του 1999) και για τις πυρόπληκτες περιοχές της Ηλείας (καλοκαίρι του 2007).

Μαρία, Μαίρη και Άννα μοιράζονταν το ίδιο γραφείο, το «γραφείο των τριών κυριών» όπως ήταν γνωστό, ενώ η Ντίνα δούλευε στο διπλανό. Ήταν γνωστή και συνήθης η εικόνα των τριών, πολλές φορές και των τεσσάρων, να συζητούν τα θέματα της διδασκαλίας και των ερευνών με το κλασικό τσάι τους (και το τσιγάρο της Μαρίας). Οποιος έμπαινε στο γραφείο τους είχε

Οικογενειακή εκδρομή 1986 (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

την αίσθηση ότι έμπαινε σε έναν χώρο φίλων και όχι σε υπηρεσιακό χώρο εργασίας.

Αυτή η δυνατή φιλία που σφυρηλατήθηκε μέσα στους χώρους δουλειάς στο ΕΜΠ ήταν φυσικό να επεκταθεί και στον οικογενειακό χώρο. Τα παιδιά μας και τα παιδιά της Μαρίας και του Τάκη, όλα αγόρια, ήταν κοντά ηλικιακά και πήγαιναν στο ίδιο νηπιαγωγείο και δημοτικό. Στο Σχολείο της Γουδέλης το σύστημα ήταν «ελευθερία με αλληλοσεβασμό και αγάπη στη μάθηση», κατά το μοντεσοριανό σύστημα. Κάποια στιγμή η Γουδέλη βρήκε τον μελέα της! Οι δύο μικροί, ο Γιάννης ο δικός μας και ο Νίκος ο δικός τους, κάμαν κόμμα και κόντεψαν με τις σκανταλιές τους να διαλύσουν την τάξη.

Από το 1975 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 συχνά μαζευόμασταν στο ένα ή στο άλλο σπίτι. Τα παιδιά έπαιζαν και οι μεγάλοι συζητούσαμε επί παντός επιστητού, απολαμβάνοντας συγχρόνως το τσάι με τα

διάφορα συνακόλουθα που με φροντίδα ετοίμαζε η Μαρία, που, εκτός όλων των άλλων, ήταν και εκλεκτή οικοδέσποινα. Η Μαρία και ο Τάκης είχαν ευρύτατα ενδιαφέροντα, ιστορικά, καλλιτεχνικά κ.ά., αλλά η συζήτηση γύριζε πολλές φορές και σε συλλογές των οθωμανικών καρτ-ποστάλ και γραμματοσήμων του Τάκη, σε παλιά παιδικά περιοδικά όπως ο «Θησαυρός των παιδιών», ή στο πλέξιμο...

Εκτός από αυτές τις συναντήσεις κάναμε και αρκετές εκδρομές μαζί σε διάφορες περιοχές της Αττικής, αλλά και μακρύτερα όπως σε Μυκήνες-Νεμέα και στα Γιάννενα. Αξέχαστη θα μας μείνει η εκδρομή στο σπίτι τους στην Ξάνθη το καλοκαίρι του 1986. Μια εβδομάδα ηρεμίας και γνωριμίας της Θράκης, όπου, με τον Τάκη ξεναγό, γυρίσαμε δάση και ρουμάνια, παραλίες με θίνες και υδρόβια πουλιά στην Μαρώνεια και, βέβαια, την παλιά Ξάνθη. Η Μαρία, πάντα άφογη οικοδέσποινα,

αθόρυβη, ακούραστη, έκανε σε όλους αξέχαστες και εκείνες τις μέρες.

Μετά τη συνταξιοδότηση αναγκαστικά οι συναντήσεις μας αραιώσαν, αλλά ήταν πάντα θερμές και ευχάριστες. Άλλοτε σε κάποιο σπίτι, συνήθως της Μαρίας, όπου πήγαινε πάντοτε και ο Γιώργος, ή κάπου για τσάι, στον Βάρσο στην Κηφισιά ή φαγητό στα Εξάρχεια, η Μαρία, η Μαίρη, η Άννα Μπαχαροπούλου (συνεργάτρια και φίλη από τη δεκαετία του '70) και η Άννα. Συνήθως (μάλλον πάντα !!!) ήταν μόνο το γυναικείο φύλο, είχε ονομαστεί το «φεμινιστικό λόμπι»· οι σύζυγοι δεν ήταν ποτέ καλεσμένοι. Μια φορά ελέχθη στον Κωστή να τους κάνουν έκπληξη και να πάνε απρόσκλητοι όλοι οι σύζυγοι μαζί, αλλά τελικά δεν αποτολμήθηκε!

Τα τελευταία χρόνια είχε τη χαρά να έχει γύρω της πέντε εγγόνια, δίνοντας στον ρόλο της γιαγιάς όλα τα προσωπικά της χαρίσματα.

Η θητεία της Μαρίας στο Πολυτεχνείο συνέπεσε με την εποχή της μεταβολής στα πανεπιστήμια με τον νόμο-πλαίσιο του 1982. Υπάρχουν δυο ακραίες απόψεις για τη μεταβολή αυτή: η μία, που εκπορεύεται από το παλιό καθηγητικό κατεστημένο, πρεσβεύει ότι αποτέλεσε καταστροφή της ιεραρχίας και της αξιοκρατίας· η άλλη υποστηρίζεται από τους παλιούς βοηθούς και επιμελητές, που επαίρονται ότι εκδημοκρατίστηκαν τα πανεπιστήμια και ότι εισήλθε σ' αυτά επιτέλους η αξιοκρατία.

Τι όμως συνέβη στην πραγματικότητα;

Σε κάποιες πανεπιστημιακές σχολές το παραδοσιακό καθηγητικό κατεστημένο οργανώθηκε και, έχοντας ισχύ, καθυστέρησε για αρκετά χρόνια την είσοδο στον καθηγητικό κλάδο πολλών βοηθών και επιμελητών, όπως και την εξέλιξή τους.

Άλλού, η ισχύς του κλάδου επιμελητών-βοηθών, μέσα από έναν συνδικαλισμό που τον τροφοδοτούσε μια ιδιότυπη «αλαζονεία της εξουσίας», πέτυχε να μετατρέψει τις εξελίξεις σε απλή δημοσιοϋπαλληλική εξέλιξη τριετιών και δημιουργήθηκε ένα Νέο Καθηγητικό Κατεστημένο.

Σε μια τρίτη περίπτωση, μέλη του παλαιού κατεστημένου συμμάχησαν με μέλη του νέου, συγκροτώντας απλώς ένα καινούργιο.

Φυσικά, υπήρχε και η σωστή εφαρμογή του νόμου-πλαισίου, όπως συνέβη π.χ. στον Τομέα μας, όπου πραγματικά αξιοποιήθηκε όπως όφειλε το επιστημονικό δυναμικό του στο επίπεδο που του άρμοζε. Άλ-

λωστε, ο Α. Αραβαντινός, καθηγητής της τότε Έδρας, εφάρμοζε τις διαδικασίες λειτουργίας του Τομέα ήδη από την εκλογή του.

Γενικά, δεν μπορούμε να αποτιμήσουμε ακόμη αν η κατάσταση σήμερα είναι καλύτερη ή χειρότερη από πριν. Άλλωστε σε άλλα πανεπιστήμια ισχύει το ένα, σε άλλα το άλλο και, φυσικά, υπάρχουν και οι εξαιρέσεις από Πανεπιστήμιο σε Πανεπιστήμιο, από Σχολή σε Σχολή, ακόμη και από Τομέα σε Τομέα, αλλά αυτό είναι ένα άλλο θέμα!

Η θέση και ο ρόλος της Μαρίας σ' αυτό το δυναμικό αλλά εν πολλοίς και αντιφατικό γίνεσθαι, μετά το 1982, ήταν η δημιουργική συμμετοχή και ομαδική εργασία με τους συναδέλφους της με μοναδικό γνώμονα την εκπαίδευση, μακριά από όλες τις τάσεις και διαμάχες που αναπτύχθηκαν.

Η Μαρία, έντιμη, πάντα ήρεμη και με αδιαμφισβήτητη αξία ερευνήτριας και δασκάλας, συνέχισε αθόρυβα τη δουλειά της. Συνεργάστηκε με τις φίλες/συναδέλφους της που πίστευαν στις ίδιες αρχές και κατευθύνσεις της εκπαίδευσης και της πολεοδομίας, και δίδασκε τους φοιτητές της με συνέπεια και εντιμότητα αλλά και εργατικότητα –δεν ήταν ποτέ ο τύπος καθηγητή που έλεγε στον φοιτητή του «θα σε δώ σε δυό βδομάδες επειδή τώρα έχω πολύ δουλειά στο γραφείο μου» (έχει λεχθεί και αυτό από το Νέο Καθηγητικό Κατεστημένο, όπως και άλλα χειρότερα...).

Καθοδήγησε φοιτητές, προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς, υποψήφιους διδάκτορες, εκπόνησε πραγματικά ερευνητικά με ελάχιστες ή και καθόλου αμοιβές. Δεν μετέτρεψε το Ίδρυμα σε ιδιωτικό της γραφείο, όπως δυστυχώς πολλοί συνάδελφοί μας.

Η σημαντική επιστημονική και εκπαιδευτική προσφορά της έχει αναλυθεί πολλές φορές, τόσο από συναδέλφους όσο και από φοιτητές και φοιτήτριές της, και νομίζω ότι και στο τεύχος αυτό των *Γεωγραφιών* αναλύεται, ώστε να μη χρειάζεται να παρουσιαστεί περυσσότερο εδώ.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΟΥ-ΜΑΥΡΙΔΟΥ: ΣΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ ΤΗΣ

Η Μαρία Σιγαλού (όπως ήταν το πατρικό της επώνυμο) σπούδασε αρχιτεκτονική στο ΕΜΠ (1960-65). Το ενδιαφέρον της για τη μελέτη της πόλης και την πολεοδομία εκδηλώνεται ήδη από την περίοδο των σπουδών της, με τη διπλωματική της εργασία για τη Ναύπακτο, την οποία επεξεργάστηκε με επίβλεψη του καθηγητή Πολεοδομίας Αντώνη Κριεζή. Συνεχίστηκε με τη συμμετοχή της στη σύνταξη του πρώτου Ρυθμιστικού Σχεδίου της Αθήνας, στο πλαίσιο του ειδικού γραφείου που είχε ιδρυθεί στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων, με υπεύθυνο τον Προκόπη Βασιλειάδη.

ΣΠΕ 1967 (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

Το 1966 εντάχθηκε στο Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών (ΣΠΕ) του ΕΜΠ,¹ το οποίο είχε ιδρυθεί δύο χρόνια νωρίτερα με υπεύθυνο τον καθηγητή Αντώνη Κριεζή, σε άμεση συνεργασία με τον οικονομολόγο Αντώνη Καρρά.² Στόχος του ΣΠΕ ήταν να συμβάλει με τη σύνταξη «προτύπων μελετών» στην ανάπτυξη της προβληματικής για την Πολεοδομία και τη Χωροταξία και στην προώθηση σύγχρονων διαδικασιών άσκησης πολιτικής στους τομείς αυτούς. Η Μαρία Σιγαλού συμμετείχε στην ερευνητική ομάδα για τη (σεισμόπληκτη) Ανδρίτσεινα, με υπεύθυνο τον Λουδοβίκο Βασενχόβεν, καθώς και στις μελέτες για την Ήπειρο - Θεσσαλία και την Καλαμάτα. Ανήκουν και οι τρεις στην «ιστορική σειρά μελετών» του ΣΠΕ, που είχαν σημαντική επίδραση στις μεταγενέστερες πολεοδομικές/χωροταξικές προσεγγίσεις στη χώρα μας.

Παράλληλα, στην έδρα Πολεοδομίας οργανώνονται τα «Σεμινάρια εξειδίκευσεως», προωθώντας τη στροφή νέων επιστημόνων προς την Πολεοδομία και Χωροταξία και την ανάπτυξη μιας επιστημονικής κοινότητας στον τομέα αυτό. Η κοινότητα αυτή δραστηριοποιήθηκε, με σημείο αναφοράς το Πολυτεχνείο, μέχρι την απόλυση του καθηγητή Κριεζή από τη δικτατορία, την αναστολή της λειτουργίας του ΣΠΕ (αρχές 1968) και τις μετέπειτα πο-

λιτικές περιπέτειες μελών του. Η Μαρία Σιγαλού ήταν ενεργό μέλος αυτής της πρώτης επιστημονικής κοινότητας. Στη συνέχεια εντάχθηκε, όπως και άλλα μέλη της, στο γραφείο D.N.A. των –και φίλων της– Κώστα και Λουίζας Μάρθα, όπου ανέλαβε σημαντική υπευθυνότητα για την εκπόνηση του Ρυθμιστικού Σχεδίου Χαλκίδας. Συνεργάστηκε επίσης από θέση υπευθυνότητας με το γραφείο Θύμιος Παπαγιάννης και Συνεργάτες για την εκπόνηση του Ρυθμιστικού Σχεδίου Βόλου.

ναστών· για τη σημασία που έχει για την κοινωνική συνοχή η κατανομή της διαμορφούμενης γαιοπροσόδου, κατά τη μετατροπή της περιαιστικής γης σε αστική κ.ο.κ.

Μετά την ολοκλήρωση της διδακτορικής της διατριβής έγινε λέκτορας και περίπου 10 χρόνια αργότερα, μετά από έντονες συναδελφικές πιέσεις, υπέβαλε υποψηφιότητα και εκλέχτηκε επίκουρη καθηγήτρια. Παράλληλα, όμως, απέσπασε και τη φιλική υπόσχεση ότι δεν θα «ξαναινοχληθεί» για ζητήματα «προαγωγής»,

ΣΠΕ 1966, διακρίνονται Α. Κριεζής, Α. Καρράς Π.Λουκάκης κ.ά. (αρχείο Α. & Γ. Σαρηγιάννη)

Σε αυτό το διάστημα, μεσολάβησε και ο γάμος της με τον μηχανολόγο-ηλεκτρολόγο –και με σημαντικό έργο και στον τομέα της ιστορίας– Δημήτρη (Τάκη) Μαυρίδη και καθιερώθηκε η αλλαγή του επωνύμου της.

Το 1975 η Μαρία Μαυρίδου διορίστηκε βοηθός στην Έδρα Πολεοδομίας, με καθηγητή τον διάδοχο του Α. Κριεζή, τον Αθανάσιο Αραβαντινό. Σε αυτό το πλαίσιο εκπόνησε τη διδακτορική διατριβή της με τίτλο *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από την διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου, μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης* (1987). Η έρευνα αυτή υπήρξε βασική για την κατανόηση των διαδικασιών περιαιστικής ανάπτυξης· για τη συνάρθρωση τους με τις στρατηγικές επιβίωσης των εσωτερικών μετα-

τα οποία θεωρούσε ότι δεν χρειαζόταν ούτε προσωπικά ούτε για τη συμμετοχή της στη διδασκαλία και στο ερευνητικό και διοικητικό έργο του Τομέα και της Σχολής, όπως η ίδια το αντιλαμβανόταν. Συνταξιοδοτήθηκε το 2008, αλλά εξακολούθησε να διδάσκει στα μεταπτυχιακά μαθήματα ως το 2013. Στη διδακτική διαδρομή της συμμετείχε στην οργάνωση προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μαθημάτων, όπου προώθησε ιδιαίτερα τον προβληματισμό και την έρευνα πάνω στην «πραγματική» πόλη, πέρα από σχηματοποιημένες ερμηνείες και θεωρίες· στην κατανόηση της αστικής ανάπτυξης ως σύνθετου φαινομένου που μεταλλάσσεται παράλληλα με τις ραγδαίες παγκόσμιες ανακατατάξεις της περιόδου· στη σημασία που έχουν τα ζητήματα μεθόδου και επιστημολογίας στις προσεγγίσεις του χώρου και του σχεδιασμού.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συμβολή της και στα μαθήματα συνεργασίας με άλλους τομείς της Σχολής Αρχιτεκτόνων, τα ονομαζόμενα «διατομεακά». Πρόκειται για μια εκπαιδευτική πρακτική πολύ ενδιαφέρουσα, αλλά συχνά με δυσκολίες στην εφαρμογή, όταν προβάλλονταν έντονες επαγγελματικές ή προσωπικές επιδιώξεις. Επέβλεψε ακόμη πλήθος προπτυχιακών και μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών και σημαντικό αριθμό διδακτορικών διατριβών φοιτητριών και φοιτητών που επέλεξαν να δουλέψουν με την καθοδήγησή της, εκτιμώντας την αυστηρότητα και τη σοφία της, αλλά και τις εξαιρετικές σχέσεις και τη γενναιοδωρή υποστήριξη κατά την καθοδήγησή τους.

Συμμετείχε επίσης στην ερευνητική δραστηριότητα του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας. Μέχρι το 1975-77, ακολουθώντας την παράδοση του ΣΠΕ, συνεργάστηκε στην «Έρευνα Πολεοδομικών Προτύπων», που του είχε ανατεθεί από το Κέντρο Προγραμματισμού και Ερευνών (ΚΕΠΕ), αναλαμβάνοντας, σε συνεργασία, τον τομέα «Πρότυπα κατοικίας». Ακολούθησαν διάφορες έρευνες, πάνω σε επίκαιρα κάθε φορά ζητήματα, από τις οποίες ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθες: *Αστική γαιοπρόσδοος και αγορές γης και κατοικίας της μεταπολεμικής Αθήνας* (ΓΓΕΤ 1989), *Solar Renovation of the Ancient Cultural, Industrial, and Living Quarter in the Centre of Athens. Gas - Kerameikos* (ΕΕ, Πρόγραμμα APAS-RENA 1996), *Διερεύνηση μεθόδου ολοκληρωμένης διαχείρισης, προστασίας και ανάδειξης παρακτίων μητροπολιτικών περιοχών με εντατική χρήση. Η περίπτωση του Σαρωνικού* (Πρόγραμμα ENVIREG, ΟΡΣΑ- ΕΜΠ 1998), *Πολεοδομική και περιβαλλοντική διάσταση των Ολυμπια-*

κών Αγώνων 2004 (ΕΜΠ, Ομάδα πρωτοβουλίας του Εργαστηρίου Αστικού Περιβάλλοντος 1998), *Στρατηγικός σχεδιασμός για την επικείμενη ανάπτυξη του Δήμου Άνω Λιοσίων – Ζητήματα μεταποίησης, απασχόλησης και κοινωνικής συνοχής* (ΕΕ, Πρόγραμμα Leonardo da Vinci 1999), *Πολεοδομική κατάσταση και κατευθύνσεις μετασεισμικής ανασυγκρότησης του Δήμου Άνω Λιοσίων* (ΕΜΠ, Διατμηματικό ερευνητικό πρόγραμμα 2000), *Άξονες χωροταξικής και οικιστικής οργάνωσης πυρόπληκτων περιοχών. Πιλοτική διερεύνηση προοπτικών ανασυγκρότησης των Δήμων Αλίφειρας, Ανδρίτσαινας, Ζαχάρως, Φιγαλείας* (ΕΜΠ, Διατμηματική ομάδα πρωτοβουλίας 2008), *Μεταλλασσόμενοι χαρακτήρες και πολιτικές στα κέντρα πόλης Αθήνας και Πειραιά* (ΟΡΣΑ-ΕΜΠ 2010).

Τα γενικότερα ερευνητικά της ενδιαφέροντα, όπως και οι κατευθύνσεις των μαθημάτων που δίδαξε αποτέλεσαν αφορμές για να συντάξει, μόνη ή σε συνεργασία, άρθρα, ανακοινώσεις σε συνέδρια και σειρά από τεύχη σημειώσεων για υποστήριξη των μαθημάτων, με επεξεργασίες που ανανεώνονταν ακολουθώντας τις μεταβαλλόμενες συγκυρίες και θεωρητικές αναζητήσεις.

Σημειώσεις

1. Ψηφίδες της βιογραφίας της συμπληρώνονται, εκτός από την «Εισαγωγή» στο αφιέρωμα και από το κείμενο των Α. και Γ. Σαρηγιάννη.

2 Διευθυντής στο Υπουργείο Συντονισμού, με μεταπτυχιακή εξειδίκευση στον Προγραμματισμό Περιφερειακής Ανάπτυξης και Κοινωνικής Πολιτικής.